

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 23 • Sayı | Number 1

Haziran | June 2024

el-Mâturîdî'de Hukuk Normlarının Geçersizlik Sebebi Olarak Metrûkiyet

Matrûkiyya (Desuetudo) as a Reason for Invalidity of Legal Norms in al-Mâturîdî

Talip TÜRCAN

Prof. Dr. | Prof.

Süleyman Demirel Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku
Süleyman Demirel University, Department of Basic Islamic Sciences, Islamic Law

Isparta, Türkiye

talipturcan@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7621-406X>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 30.01.2024

Kabul Tarihi | Accepted: 29.04.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2024

Atıf | Cite As

Türcan, Talip. "el-Mâturîdî'de Hukuk Normlarının Geçersizlik Sebebi Olarak Metrûkiyet". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/1 (2024), 111-134.
<https://doi.org/10.14395/hid.1428114>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Matrūkiyya (Desuetudo) as a Reason for Invalidity of Legal Norms in al-Māturīdī

Abstract

In the history of legal thought, various tendencies have emerged in defining the concept of legal validity, according to the adopted criteria. Legal validity has been subjected to axiological, material and formal evaluations as alternatives to each other. Legal validity is reduced to justice (fairness/justness) when evaluated axiologically, to effectiveness (efficacy) when evaluated materially, and to belonging to a certain legal order when evaluated formally. The criteria of justice, effectiveness or belongingness, when taken as alternatives to each other, are not sufficient to define legality (juridicité), that is, to distinguish law from other normative structures, and they also lead to an overlap between the concepts of legality and legal validity. What is just in the natural law doctrine and what is effective in the realist legal doctrine is considered both legal and valid. Positivist legal doctrine, on the other hand, defines legal validity as belonging to a certain legal order, which, in reality, cannot distinguish it from legality. Therefore, legal validity is tried to be comprehended as an additional quality to legality, based on the conditions regarding invalidity.

In Islamic jurisprudence, legal validity is accepted as a formal evaluation, not axiological or material. This is a natural and necessary consequence of the principle of shar'iyya, on which the general theory of law is based. Any norm that does not have shar'i character is not considered valid merely on the grounds that it is just or effective. Determining shar'iyya is a matter of authority and procedure. Tūfī's approach to validity based on maslaha and Ibn Qayyim Jawziyya's approach to validity based on justice, constitute exceptions to the established principle in Islamic jurisprudence. We find a similar exception in the Hanafi approach, which considers the effectiveness of the entire legal order as a condition for the validity of every single norm to be continued. This approach seems to be comparable to the positivist theory, which relates the effectiveness of the legal order as a whole to the validity of norms.

In the classical doctrine of Islamic law, an opinion constructed at the theoretical level that a legal norm would lose its validity due to matrūkiyya (desuetudo) was, to the best of our knowledge, defended only by Abū Mansūr Muhammad b. Muhammad al-Samarqandī al-Māturīdī. al-Māturīdī explains his opinion of matrūkiyya as a reason for the invalidity of legal norms on the occasion of the interpretation of the 10th verse of the Sura al-Mumtahina and by taking as evidence the regulations prescribed in the verse, which were annulled by way of desuetudo in time.

Desuetudo means that a norm loses its effectiveness. Indeed, al-Māturīdī also defines matrūkiyya as people's abandonment of the norm.

al-Māturīdī refers to the invalidation of norms due to matrūkiyya with the term naskh (abrogation), which is used in the classical doctrine of Islamic jurisprudence to mean the invalidation of a norm by the declaration of the Qur'ān or the Sunnah in such a way that it cannot gain validity again. Expressing the concept of invalidity due to matrūkiyya with the term naskh seems to be based on a conscious preference. This is because al-Māturīdī mentions various forms of naskh, and also adds naskh by ijtihād and naskh due to matrūkiyya to the form of naskh, which is almost unanimously accepted in the classical doctrine of Islamic jurisprudence.

In al-Māturīdī's theory, although matrūkiyya is a reason for invalidity in terms of legal norms, it is not absolute. The abandonment of the norm, which occurs only under certain conditions, is prescribed as a reason for invalidity, not its mere abandonment. Accordingly, in order for a norm to be considered invalid due to matrūkiyya, the following conditions must occur together for the same norm: a. the absence of a statement in the Kitāb or the Sunnah indicating that the norm is invalidated, b. the rationale (raison d'être) of the norm (the purpose pursued when the norm was legislated) is comprehensible/reasonable (ma'kūl), c. there is an agreement (ijmā) of people to abandon applying the norm or complying with the norm, d. the fact that the norm is about an event with a limited context of social relations (hukm urf: being a special regulation regarding a certain social practice), e. the rationale of the norm has subsequently disappeared.

In our opinion, al-Māturīdī's use of the term naskh for the concept of invalidity due to matrūkiyya implies that the relevant norm will not be valid again. For, he considers invalidity due to matrūkiyya to be possible only for norms that regulate events with a limited context of social relations, which confirms the conclusion we have drawn when taken in the sense of norms that are about events that will no longer take place in social life after their disappearance.

In al-Māturīdī's theory, naskh due to matrūkiyya represents, in our opinion, a different form of realization of invalidity that cannot be reduced to naskh by ijtihād. Naskh by ijtihād means deciding on the invalidity of a norm through a process open to preference due to the disappearance of the rationale for its legislation over time. Although the norm is still applicable to the social relationship it is about, it is considered invalid because it no longer fulfills the rationale, for which it was legislated. However, naskh due to matrūkiyya is a purely factual type of invalidity. Not only the rationale for which the norm was legislated, but also the context of the social relationship has disappeared.

Keywords: Islamic Law, Legality, Legal Norm, Legal Validity, Legal Invalidity, Naskh, Matrûkiyya (Desuetudo), al-Mâturîdî.

el-Mâturîdî'de Hukuk Normlarının Geçersizlik Sebebi Olarak Metrûkiyet

Öz

Hukuk düşünce tarihinde hukukî geçerlilik kavramının tanımlanmasında, benimsenen ölçütlere bağlı olarak, çeşitli eğilimler açığa çıkmıştır. Hukukî geçerlilik, birbirinin alternatifi olmak üzere, aksiyolojik, maddî ve biçimsel nitelikli değerlendirmelere konu edilmiştir. Hukukî geçerlilik, aksiyolojik değerlendirme yapıldığında âdillığe, maddî değerlendirme yapıldığında etkililiğe ve biçimsel değerlendirme yapıldığında da belli bir hukuk düzenine aidiyete indirgenmektedir. Âdillik, etkililik ya da aidiyet ölçütleri, birbirinin alternatifi olarak alındıklarında, hukukîliği tanımlamaya, yani hukuku başka normatif yapılardan ayırt etmeye yetmediği gibi, hukukîlik ve hukukî geçerlilik kavramları arasında da bir örtüşmeye yol açmaktadır. Doğal hukuk eğiliminde âdil olan ve realist hukuk eğiliminde de etkili olan hem hukukî hem de geçerli sayılmaktadır. Pozitivist hukuk eğilimi ise hukukî geçerliliği belli bir hukuk düzenine aidiyet biçiminde tanımlamaktadır ki, gerçekte bu tanım da onu hukukîlikten ayırt edememektedir. Bu itibarla hukukî geçerlilik, pozitivist eğilimde, geçersizliğe ilişkin koşullardan hareketle, hukukîliğe ilave bir nitelik olarak kavranmaya çalışılmaktadır.

İslâm hukuk biliminde hukukî geçerlilik, aksiyolojik ya da maddî değil, biçimsel nitelikli bir değerlendirme olarak kabul edilmiştir. Bu, hukukun genel teorisinin üzerine kurulduğu şer'îlik ilkesinin doğal ve zorunlu bir sonucudur. Şer'î nitelik taşımayan herhangi bir norm, sırf âdil ya da etkili olduğu gerekçesiyle geçerli sayılmamaktadır. Şer'îliğin tespiti ise bir yetki ve usûl (procedure) meselesidir. et-Tûfî'nin maslahatı ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin de adaleti ölçüt alan geçerlilik yaklaşımları İslâm hukuk bilimindeki genel yaklaşıma istisna teşkil etmektedir. Benzer bir istisnayı, hukuk düzeninin bir bütün olarak etkililiğini, tek tek normların geçerliliklerini devam ettirebilmeleri bakımından koşul sayan hanefî görüşte buluyoruz. Bu görüş, hukuk düzeninin bir bütün olarak etkililiği ve normların geçerliliği arasında ilgi kuran pozitivist teori ile karşılaştırılabilir görünmektedir.

İslâm hukuk biliminin klasik doktrininde bir hukuk normunun metrûkiyet sebebiyle geçerliliğini yitireceğine dair teori düzeyinde kurgulanmış bir görüş, bildiğimiz kadarıyla, yalnızca Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkandî el-Mâturîdî tarafından savunulmuştur. el-Mâturîdî, hukuk normlarının geçersizlik sebebi olarak metrûkiyet görüşünü Mümtehine Süresi'nin 10. âyetinin te'vili münasebetiyle ve âyette öngörülen düzenlemelerin terke maruz kalmalarını delil olarak açıklamaktadır.

Metrûkiyet, bir normun etkililiğini yitirmesi demektir. Nitekim el-Mâturîdî de metrûkiyeti, insanların normu uygulamayı terk etmeleri biçiminde tanımlamaktadır.

el-Mâturîdî, normların metrûkiyet sebebiyle geçersiz hâle düşmelerini, İslâm hukuk biliminin klasik doktrininde normun bir daha geçerlilik kazanamayacak biçimde Kitâb ya da Sünnet beyânıyla geçersiz kılınması anlamında kullanılan nesh terimiyle ifade etmektedir. Metrûkiyet sebebiyle geçersizlik kavramının nesh terimiyle karşılanması, bilinçli bir tercihe dayalı görünmektedir. Çünkü el-Mâturîdî, neshin çeşitli gerçekleşme biçimlerinden söz etmekte; İslâm hukuk biliminin klasik doktrininde neredeyse ittifakla kabul edilen nesh biçimine, icthâdla nesh ve metrûkiyet sebebiyle nesh biçimlerini de ilave etmektedir.

el-Mâturîdî'nin teorisinde metrûkiyet, hukuk normları bakımından bir geçersizlik sebebi olmakla birlikte mutlak değildir. Normun salt terke maruz kalması değil, ancak belli koşullar içinde gerçekleşen metrûkiyet bir geçersizlik sebebi olarak öngörülmüştür. Buna göre bir normun metrûkiyet sebebiyle geçersiz sayılabilmesi için, a. normun geçersiz kılındığını gösteren Kitâb ya da Sünnet'te bir beyânın bulunmaması, b. normun konulma gerekçesinin (norm sevk edilirken gözetilen amaç) aklen kavranabilir (hükümün ma'kûl) olması, c. normu uygulamayı ya da norma uymayı terk etme hususunda insanların ittifakının (icmâ) bulunması, d. normun, toplumsal ilişki bağlamı sınırlı bir olayı konu edinmesi (hukm urf: belli bir toplumsal uygulamaya ilişkin özel düzenleme niteliğinde olması), e. konulma gerekçesinin sonradan ortadan kalkmış olması biçimindeki koşullar aynı norm özelinde birlikte gerçekleşmelidir.

Metrûkiyet sebebiyle geçersizlik kavramını nesh terimiyle karşılaması, el-Mâturîdî'nin ilgili normun bir daha geçerlilik kazanamayacağı görüşünde olduğunu ima etmektedir. Zira o, metrûkiyet sebebiyle geçersizliği, yalnızca toplumsal ilişki bağlamı sınırlı olayları düzenleyen normlar hakkında mümkün görmektedir ki, bu, ortadan kalktıktan sonra bir daha toplumsal yaşamda yer almayacak olayları konu edinen normlar anlamında alındığında, çıkarsadığımız sonuç doğrulanmaktadır.

el-Mâturîdî'nin teorisinde metrûkiyet sebebiyle nesh, kanımızca, geçersizliğin, icthâdla neshe indirgenmesi mümkün olmayan, farklı bir gerçekleşme biçimini temsil etmektedir. İctihâdla nesh, normun, sevk edilme gerekçesinin zaman içinde ortadan kalkmasından ötürü, iradî bir işlemle geçersizliğine karar vermektir. Norm, konu edildiği toplumsal ilişkiye hâlâ uygulanabilir olmasına rağmen, sevk edilme gerekçesini artık gerçekleştiriyor diye geçersiz sayılmaktadır. Hâlbuki metrûkiyet sebebiyle nesh tamamen olgusal bir

geçersizlik türüdür. Normun, yalnızca sevk edilme gerekçesi değil, toplumsal ilişki bağlamı da ortadan kalkmış hâldedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Hukukîlik, Hukuk Normu, Hukukî Geçerlilik, Hukukî Geçersizlik, Nesh, Metrûkiyet, el-Mâturîdî.

Giriş

İslâm hukukunun eş-Şâfiî (ö. 204/820)'den sonra yerleşik hâle gelen genel teorisi, şer'îlik ilkesi üzerine kurulmuştur. Şer'îlik, her bir hukuk normunun ilahî irade kaynaklı olmasını, onun hem ait olduğu normatif yapıya nispeti hem de geçerliliği bakımından zorunlu gören bir ilkedir.¹ Genel teorinin unsurları arasında şer'îlik ilkesi temelinde sağlanan uyum, tutarlı bir normatif yapının tanımlanmasına imkân vermektedir. Hukuk normlarının *metrûkiyet* sebebiyle geçersiz sayılmaları, hatta bu tür bir geçersizliğin imkânından söz edilmesi bile, İslâm hukukunun genel teorisini temellendiren şer'îlik ilkesiyle bir çatışma, hiç olmazsa ona getirilen bir istisna anlamına gelmektedir. Şer'îlik, bir hukuk normunun konulmasında olduğu gibi, geçersiz kılınmasında da ilahî iradeyi mutlak yetkili kabul etmeyi gerektirdiği hâlde, metrûkiyet sebebiyle geçersizlik görüşü, olgusal olanı iradî olanın yerine ikâme etmeyi ya da olgudan hukuk çıkarmayı meşru telakki etmektedir.

el-Mâturîdî (ö. 333/944)'nin ictihâdla nesh görüşü hakkında birçok çalışma yapılmış, hatta onun adına taraflar ve eğilimler oluşmuştur. Buna karşılık el-Mâturîdî'nin metrûkiyet sebebiyle nesh görüşü, yani metrûkiyetin hukuk normu bakımından bir geçersizlik sebebi olduğu yolundaki görüşü, tespit edebildiğimiz kadarıyla, müstakil bir çalışmaya konu edilmemiştir. Şu kadar ki, kimi çalışmalarda metrûkiyet sebebiyle nesh görüşüne ictihâdla nesh meselesi bağlamında kısaca değinilmekle yetinilmiştir. Belirtilen tutum, kanımızca, iki gerekçeyle izah edilebilir: Onlardan ilki, hukukun genel teorisine ilişkin çalışmaların azlığı nedeniyle bir geçersizlik sebebi olarak metrûkiyetin kavramsal düzeyde yeterince bilinmiyor olmasıdır. İkinci bir gerekçe ise, eksik araştırma yüzünden, metrûkiyet sebebiyle neshin ictihâdla neshe indirgenmesi, onun kapsamında sayılması ya da en azından onunla irtibatlı kabul edilmesidir.

Elinizdeki çalışma hukuk biliminde hukuk normlarına nispetle geçerlilik, geçersizlik ve metrûkiyet kavramlarını tanımladıktan sonra, el-Mâturîdî'nin metrûkiyeti bir geçersizlik sebebi sayan görüşünü, mahiyeti, İslâm hukuk biliminin yerleşik geçersizlik teorisi ile ilişkisi ve ictihâdla neshten farkı açılarından ele almayı denemektedir.

1. Hukuk Biliminde Geçerlilik, Geçersizlik ve Metrûkiyet Kavramları

Hukuk düşünce tarihinde hukukî olanın tespitinde açığa çıkan tartışma, hukuk normunun hangi koşulda ve hangi ölçüte göre geçerli kabul edileceği ve geçerliliğini hangi koşulda yitireceği meselelerini de doğrudan etkilemektedir. Hukukî olanın ne olduğu, yani bir normu hukuk normu kılan niteliğin ne olduğu hususunda üç ana eğilim açığa çıkmıştır. Onlardan ilki, hukuk normunu *âdillik* ölçütüne göre belirlemekte olup, yapılan değerlendirme aksiyolojik niteliklidir. Hukuk normlarının âdilliliği, onların, hukuk düzenince esas alınması gereken belli değerlere uygunluğunu temsil etmektedir. Söz konusu değerlere uygun olan norm hukuk normu sayılırken, aykırı düşen de hukuk normu sayılmamaktadır.² Aksiyolojik değerlendirmenin en veciz tanımını, Augustine

¹ Şer'îlik kavramı ve Şâfiî'nin şer'îlik ilkesine dönük kurucu işlevi hakkında bk. Talip Türçan, "Sünnî Şer'îlik Teorisinin Kurucusu Olarak İmâm Eş-Şâfiî", *Uluslararası İmam Şâfiî Sempozyumu* (İstanbul: Kent Işıkları Yayınları, 2012), 713-725.

² Hans Kelsen, "Why Should The Law Be Obeyed?", *What is Justice? Justice, Law, and Politics in The Mirror of Science* (New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd. Union, 2000), 257-258; Zeki Hafızoğulları, *Ceza Normu: Normatif Bir Yapı Olarak Ceza Hukuku Düzeni* (Ankara: US-A Yayıncılık, 1996), 35-36; Kemal Gözler, *Hukukun Genel Teorisine Giriş: Hukuk Normlarının Geçerliliği ve Yorumu Sorunu* (Bursa: Ekin Yayınevi, 2023), 55-57.

(ö. 430)'in "Âdil olmayan kanun, kanun değildir (Non videtur esse lex quae justa non fuerit)"³ biçimindeki sözünde buluyoruz. Olanla olması gereken arasındaki uyumu esas alan âdillik değerlendirmesi, hukuku deontolojik açıdan izah etme çabasıdır.⁴ Normların hukukîlik ve geçerlilik niteliklerini aksiyolojik yöntemle belirleme eğilimi doğal hukuk teorisine dayanmaktadır.⁵ Dolayısıyla doğal hukuka yöneltilen bütün eleştiriler bu eğilim bakımından da geçerlidir.⁶ Görüleceği üzere, aksiyolojik değerlendirmede hukukîlik ve geçerlilik nitelikleri zorunlu olarak örtüşmektedir. Hukukîliği tespit edilen norm, aynı zamanda geçerli bir hukuk normudur. İkincisi, hukuk normunu ve ona bağlı olarak geçerliliği etkililiğe göre tanımlayan realist eğilimdir. *Etkililik* tabiriyle, bir normun içerdiği talep ile ona muhatap olan kişilerin uygulamaları arasındaki fiilî uyum kastedilmektedir. Realist eğilim, yalnızca normun hukukîliğini değil, hukuk normunun geçerliliğini de etkililiğe indirgemektedir. Diğer bir deyişle, normla fiilî uygulama arasındaki uyum, normun, hukuk normu olduğunu gösterdiği gibi, onun aynı zamanda geçerli bir hukuk normu olduğu anlamına da gelmektedir. Etkililik olgusal temelli bir ölçüt olduğu için, ona bağlı geçerlilik de maddî geçerlilik niteliğindedir. Maddî geçerlilik anlayışı, hukukun fenomenolojik açıdan kavranma çabasının bir ürünüdür.⁷ Buna göre kişiler tarafından fiilen uygulanmayan norm, ne hukuk normu ne de geçerli bir normdur. Üçüncü bir eğilim ise, hukukîliği ve geçerliliği normun bir hukuk düzenine aidiyet koşuluna ya da özel bir varoluş biçimine indirgeyen pozitivist eğilimdir.⁸ Eğilime mensup olanlar arasında farklı izahlar bulunmakla birlikte, teori sahiplerinin hukukîlik ve geçerlilik kavramlarını ayırt etmede zorlandıkları görülmektedir. Eğilimin ortak yanı, *biçimsel geçerlilik* anlayışının benimsenmesinde yatmaktadır. Biçimsel geçerlilik, normun, belli bir hukuk düzenine aidiyeti ya da belli bir normatif düzen içindeki özel bir varoluş hâlidir. Pozitivist eğilimde geçerlilik hukukîliğe indirgenmekte ve hukukun ontolojik sorunu olarak kavranmaktadır.⁹ Şu hâlde geçerlilik, pozitivist eğilime göre, normun aksiyolojik/değersel/soyut ya da realist/maddî/olgusal içeriğinden bağımsız, belli bir hukuk düzenine aidiyetine ya da onun içindeki varlığına ilişkin salt biçimsel değerlendirmeye dayalı olarak elde edilen bir niteliktir. Kanımızca, belli bir hukuk düzenine aidiyet ya da belli bir hukuk düzeni içinde var olmak, normun hukukîliğini gösterse bile, geçerliliğine delâlet etmez. Çünkü hukuk düzenine ait ya da onun içinde bir varlığı hâiz, fakat geçersiz, mesela ilga edilmiş normlardan söz edilebilir. İlga edilmiş bir norm geçersiz olduğu hâlde, hukukîlik niteliğini yitirmiş sayılmaz.

³ H. L. A. Hart, *The Concept of Law* (Oxford: Oxford University Press, 1994), 8 (ve dipnot 1: St. Augustine I, *De Libero Arbitrio*, 5; Aquinas, *Summa Theologica*, Qu. XCV, Arts. 2, 4'e atfen).

⁴ Hafizoğulları, *Ceza Normu: Normatif Bir Yapı Olarak Ceza Hukuku Düzeni*, 36.

⁵ Hafizoğulları, *Ceza Normu: Normatif Bir Yapı Olarak Ceza Hukuku Düzeni*, 49. Gözler, "Aksiyolojik geçerlilik anlayışının sistematik sonucu tabii hukuk teorisidir" demekle birlikte, kanımızca, aksiyolojik geçerliliğin, doğal hukuk teorisinin zorunlu sonucu olduğunu söylemek daha isabetlidir; bk. Gözler, *Hukukun Genel Teorisine Giriş*, 57.

⁶ Bk. Kelsen, "Why Should The Law Be Obeyed?", 257-260; Hafizoğulları, *Ceza Normu: Normatif Bir Yapı Olarak Ceza Hukuku Düzeni*, 49-51 (dipnot); Gözler, *Hukukun Genel Teorisine Giriş*, 59-63.

⁷ Hans Kelsen, *Pure Theory of Law*, çev. Max Knight (New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd. Union, 2005), 10-11, 211; Hafizoğulları, *Ceza Normu: Normatif Bir Yapı Olarak Ceza Hukuku Düzeni*, 39-40, 52-54 (ve dipnot 48); Gözler, *Hukukun Genel Teorisine Giriş*, 63-71.

⁸ Hukuk düşüncesinde pozitivism, bilimsel pozitivism eğiliminin, diğer bütün düşünce alanlarında olduğu gibi, hukuka yansımından ibarettir. Aynı eğilim, dini kavramada başvurulacak bilimsel yöntemler üzerinde de etkisini göstermiştir. Mesela bk. Bünyamin Solmaz, "Dine Sosyolojik Bakış Açılarındaki Gelişmeler", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2011), 29-54.

⁹ Kelsen, *Pure Theory of Law*, 10, 193 vd.; Hans Kelsen, "The Pure Theory of Law and Analytical Jurisprudence", *What is Justice? Justice, Law, and Politics in The Mirror of Science* (New Jersey: The Lawbook Exchange Ltd. Union, 2000), 267; Hans Kelsen, *General Theory of Law and State* (Cambridge: Harvard University Press, 1949), 30; Hafizoğulları, *Ceza Normu: Normatif Bir Yapı Olarak Ceza Hukuku Düzeni*, 36-39; Gözler, *Hukukun Genel Teorisine Giriş*, 72-77.

Hukuk normunun geçerliliğini, doğal hukuk eğilimi âdillığe, realist hukuk eğilimi etkililiğe ve pozitivist hukuk eğilimi ise biçimsel geçerliliğe indirgemektedir. Hukuk normunun tanımlanmasında âdillik ve etkililik esas alındığında, hukukîlik ve geçerlilik arasında ayırım yapma imkânı ortadan kalkmaktadır. Biçimsel geçerlilikte ise, teoriyi benimseyenler, geçerliliği doğrudan değil, aşağıda değineceğimiz üzere, normun geçersiz hâle düşeceği koşullardan hareketle belirlemektedirler. Söz konusu yöntem, geçerliliği özü itibarıyla hukukîlikten ayırt etmeye yetmemektedir. Bu itibarla biz, geçerliliğin, mahiyetinden hareketle, hukukîliğe ilave bir nitelik olarak alınması ve geçerliliğe dair yapılacak değerlendirmenin de bir yetki ve usûl (procedure) sorunu olarak kavranması gerektiği görüşündeyiz. Geçerliliğin, “bir normun belli bir düzene aidiyet temelinde hukukî sonuçlarını doğurmak için gerekli koşulları taşıması niteliği”¹⁰ biçiminde tanımlanması daha isabetli görünmektedir. Geçerliliğin iki temel unsuru bulunmaktadır ki, onlardan biri, normun, pozitif düzeyde yasama (kural koyma) yetkisine sahip bir organın iradesine dayanması ve diğeri de norm konulurken ilgili hukuk düzeni içinde önceden tanımlanmış bir usûle uyulmuş olmasıdır. Şu hâlde geçerlilik, bir hukuk normunun pozitif düzeyde bağlayıcı olma ve sonuç doğurma niteliğidir. Belli bir hukuk düzenine ait, sùjeler üzerinde bağlayıcı güce sahip ve kendisine hukukî sonuçlar bağlanan norm, geçerli bir hukuk normudur. Geçerlilik, hukukîliğe dayanmakla birlikte, ona ilave bir niteliktir. Hukuk normunu din, ahlâk, örf gibi başka normlardan ayırt eden hukukîlik, geçerliliğin zorunlu koşuludur; fakat her hukuk normu geçerli bir norm değildir. Hukuk düzeninin bir parçasını teşkil eden bir norm, hukuk normu sayılmaya devam ettiği hâlde, ilga edilmiş ya da bir biçimde geçerliliğini yitirmiş olabilir.

İslâm hukuk bilminde hukukî geçerlilik, aksiyolojik ya da maddî değil, biçimsel nitelikli bir değerlendirme olarak kabul edilmiştir.

İslâm hukukunun klasik teorisine göre adalet norma bağlıdır ve ona göre tanımlanır. Salt *âdillik* değerlendirmesi, normun kaynağı ya da geçerlilik sebebi değildir. Normun uygulanmasına ve açığa çıkan sonuca adalet denilmektedir.¹¹ İmâm eş-Şâfiî adalet (el-kıst/el-adl) kavramını, “Allah’ın nebîsine indirdiği hükmü”¹² ya da “Allah’ın indirilmiş olan hükmüne uymak”¹³ biçiminde tanımlamıştır ki, bu, adaletin norma göre tanımlanması açısından pozitivist eğilimle karşılaştırılabilir bir yaklaşımdır. Adaletin norma göre tanımlanması açısından kaydını koyuyoruz; çünkü İslam hukukunun klasik teorisi adaleti, biçimsel olsa bile, egemen iradenin pozitif düzeyli tercihine indirgeyen etik formalizmden farklı kavramaktadır. Biçimselliğe ilişkin benzerlik, adaletin, egemen iradenin üstünde ve öncesinde olmakla birlikte, Kitâb ve Sünnet esas alınarak tanımlanıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Klasik doktrinde, geçerlilik bakımından, normun içeriğini ölçüt almayı, tespit edebildiğimiz kadarıyla, yalnızca et-Tûfî (ö. 716/1316) önermiştir. Ona göre maslahata uygun düşen norm geçerli, maslahatla çatışan norm ise, hakkında icmâ gerçekleşmiş olsa bile,¹⁴ ki icmâ şer’î deliller hiyerarşisinde nasstan da güçlüdür ve en üsttedir,

¹⁰ Talip Türçan, *İslâm Hukuk Biliminde Hukuk Normu: Kavramsal Analiz ve Geçerlilik Sorunu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 193.

¹¹ Bu hususta bk. Türçan, *İslâm Hukuk Biliminde Hukuk Normu*, 196-205; Talip Türçan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 97-104.

¹² Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Umm* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1403/1983), 7/45.

¹³ Şâfiî, *el-Umm*, 7/98. Ayrıca bk. a.m.f., *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdih, 1357/1938), 25.

Aslında İslâm hukuk düşüncesinde adaletin norma göre tanımlanması o kadar yerleşik bir yaklaşımdır ki, modern dönem araştırmacılar da adaleti aynı şekilde tanımlamakta tereddüt etmemektedirler. Mesela hakkın hukuka ve adaletin de hakka göre tanımlanması böyledir; bk. Abdullah Acar, “İslam ve Batı Medeniyetinin Hak, Emanet ve Adalet Anlayışları”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 287, 294.

¹⁴ Klasik literatürde icmâ terimi mutlak olarak kullanıldığında sarîh icmâ kastedilmektedir.

geçersizdir.¹⁵ et-Tûfî'nin bu yaklaşımı, normun içeriğini ölçüt alması bakımından doğal hukukun aksiyolojik değerlendirme biçimine benzemektedir. Şu kadar ki maslahat, et-Tûfî'de adalet gibi soyut bir değer değil, somut içerikli ve olgusaldır. İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ise, âdil olan her bir normun geçerliliğini benimsemekle birlikte, şerîatin ilke ve değerleriyle çatışabilecek bir adalet kavramını, et-Tûfî'nin maslahat görüşünün aksine, hiçbir şekilde varsaymamaktadır. İbn Kayyim'e göre şerîata dâhil olan her bir norm âdil olduğu gibi, âdillik niteliği de bir normun şer'îliği ve dolayısıyla geçerliliği için kâfidir.¹⁶ İbn Kayyim'in adaletle ilişkin teorisi, âdil olan normu geçerli sayması açısından aksiyolojik, şerîat ve adalet arasında bir çatışmanın tasavvur edilemeyeceğini savunması açısından da biçimsel geçerlilik anlayışlarıyla karşılaştırılabilir görünmektedir.

İslâm hukuk biliminde *etkililik* de norma geçerlilik kazandıran bir nitelik değildir. Hiçbir norm sırf kendisine uyuluyor diye geçerli sayılmamaktadır. Toplumsal ilişkilerdeki düzenleyici yetkisini etkililiğine borçlu olan örfe (âdet) dahi bağımsız norm yaratıcı bir kaynak olarak değil, ancak şerîata aykırı düşmeme koşuluyla¹⁷ ve normların uygulanma çevresini belirleme¹⁸ amacıyla başvurulabilmektedir.

Geçerlilik, bir yetki ve usûl sorunu olarak alındığında, değerlendirmenin ancak pozitif düzeyde bağlayıcılık taşıyan hukuk normları üzerinden yapılabileceği de anlaşılmış olur. Bu, İslâm hukuku bakımından da geçerli bir tespittir. İslâm hukukunun klasik teorisine göre icmâa konu olmuş normlar bağlayıcılık bakımından herhangi bir ilave işleme ihtiyaç duymayan, devletin öncesinde ve pozitif yasama yetkisinin üstünde kabul edilmektedir. Pozitif nitelikli diğer norm türü ise yargı kararlarıdır. Yargı kararlarının geçerliliği, icmâa aykırı düşmemeleri koşuluna bağlıdır.¹⁹ Yargı kararlarının icmâa konu olmuş normlarla birlikte pozitif hukuku temsil etmeleri, icthâd asırlarında yasama yoluyla pozitif düzeyli hukuk normu yaratılmamış olmasından ötürüdür. Belli bir mezhep doktrininin devlet başkanınca emredildiği ya da yasama yoluyla tedvin edildiği durumlarda, elbette söz konusu normlar da hukuk normu niteliği kazanacak, yetki ve usûl ölçütlerine göre biçimsel geçerlilik denetimine tâbi olacaktır.

Pozitivist teorinin geçerlilik için normun belli bir hukuk düzenine aidiyetini yeterli görmesi -ki bu da hukukîlik ve geçerlilik arasında ayırım yapmayı imkânsız kılmaktadır-, geçerliliğin devamı ya da yitirilmemesi için, görüşü savunanları, gerçekte biçimsel değerlendirme ile bağdaşmayan koşullar geliştirmeye mecbur bırakmıştır. Nitekim Kelsen (ö. 1973)'e göre, öngörülen usûle uygun olarak yetkili organ tarafından ilga edilmiş olması hâli hariç, bir hukuk normunun geçerliliğini yitirmiş sayılabilmesi, ancak iki koşuldan birinin ortadan kalkmış olmasına bağlıdır:²⁰ İlk koşul,

¹⁵ Necmuddîn Ebu'r-Rebî' Suleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-Tûfî, *el-Hadîsu's-sânî ve's-selâsûn (Mustafâ Zeyd'in el-Maslahâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî ve Necmuddîn et-Tufî başlıklı eseri ile birlikte)*, thk. Mustafâ Zeyd (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1374/1954), 17-18, 30, 46, 48.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dimaşkî İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turuku'l-hukmiyye fi's-siyâseti's-şer'iyye* (Kahire: el-Muessesetu'l-Arabiyye li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1380/1961), 16-17; a.mlf., *l'lâmu'l-muvakkûin an Rabbi'l-âlemin* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1993), 4/283-285.

¹⁷ Mesela es-Serahsî (ö. 483/1090) bu koşulu, "Aksine nassın vârid olduğu her bir örf geçersizdir" biçiminde ifade etmektedir; bk. Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1409/1989), 12/196.

¹⁸ Kavli örfün âmîm bir lafzî tahsîs edici ya da mutlak bir lafzî takyîd edici kabul edilmesi ve normun uygulama çevresinin buna göre sınırlandırılması gibi; bk. Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *Nefâisu'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*, thk. A. Ahmed Abdulmevcûd-A. Muhammed Muavvad (Mekke/Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1416/1995), 5/2145; Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbn Emîri'l-Hâcc, *et-Takrîr ve't-tahbîr* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 1/340.

¹⁹ Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *el-İhkâm fi temyizil-fetâvâ ani'l-ahkâm ve tasarrufâtî'l-kâdî ve'l-imâm* (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1995), 88-89, 108, 135. Ayrıca bk. Türçan, *İslâm Hukuk Biliminde Hukuk Normu*, 148-154, 219-231.

²⁰ Kelsen, *General Theory of Law and State*, 118-120; Kelsen, *Pure Theory of Law*, 211-214.

normun ait olduğu hukuk düzeninin etkililiğidir. Hukuk düzeni bir bütün olarak etkililiğini yitirirse onun parçası niteliğindeki her bir norm da geçersiz hâle gelir. İkinci koşul ise, normun minimum etkililiği hâiz olmasıdır. Norm, desuetudo yoluyla etkililiğini yitirip metruk hâle düşmemelidir. *Desuetudo*, örf-âdetin hukuk normu üzerindeki olumsuz etkisi demektir. Hukuk normu yerine örf-âdet kuralı ikâme edilmişse, norm artık minimum etkililiğini ve dolayısıyla geçerliliğini de yitirmiş demektir. Şu kadar ki, norma ilişkin metrûkiyet hâli sürekli olmalıdır.

İslâm hukuk biliminde çoğunluk görüşü, normların etkililiğinin geçerliliğin devamı bakımından bir koşul olmadığı yolundadır. Etkili olmasa, yani metrûk hâle düşse de bir norm geçerliliğini yitirmemektedir. Çünkü İslâm hukuk biliminde bir normun fiilen uygulanabiliyor olması (tenfîz) ona geçerlilik niteliğini kazandıran koşullardan biri değildir.²¹ Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve onun görüşünü benimseyenler dışındaki Hanefiler ise, tıpkı pozitivist teoride olduğu gibi, hukuk düzeninin bir bütün olarak (global/total) etkililiğini, ona ait olan her bir normun geçerliliğini devam ettirebilmesi için bir koşul olarak aramaktadırlar. Onlara göre dâru'lislâm'da İslâm hukuk düzeni bir bütün olarak etkililiğini yitirdiğinde, orası dâru'lharbe dönüştüğü gibi, tek tek her bir hukuk normu da geçersiz hâle gelir. Diğer bir ifadeyle, ülkelerdeki ihtilâf, hükümlerde de ihtilâfa yol açar.²² Bu, bir devrim sonucunda anayasanın ve geçerliliğini ondan alan hukuk düzeninin etkililiğini yitirmesi nedeniyle hukuk normlarının geçersiz hâle gelmesine benzemektedir. Mâlikî ve hanbelî hukukçular İslâm hukuk düzeninin bir bütün olarak etkililiğini yitirmesi hâlinde, şâfiî hukukçuların aksine, dâru'lislâmın dâru'lharbe dönüşeceği görüşünde olmalarına rağmen, tek tek hukuk normlarının geçerliliğinin bu değişimden etkilenmeyeceğini benimsemişlerdir.²³ Şâfiî hukukçuların dâru'lislâmın dâru'lharbe hiçbir zaman dönüşmeyeceği yolundaki görüşleri ile hukuk düzeninin bir bütün olarak etkililiğini normların tek tek geçerliliği açısından koşul saymayan teorileri arasında tutarlılık bulunduğu söylenmelidir. Ebû Hanîfe'ye göre de hukuk düzeninin etkililiğini yitirmesi, bir hukuk normunun geçerliliğinin ortadan kalkmasına, norm etkililiğini devam ettirdiği ve o yer dâru'lharbe dönüşmediği sürece, yol açmamaktadır. Ebû Hanîfe'nin, bir kısım normların etkililiğini devam ettirmesini, hukuk düzeni etkililiğini yitirse bile, o yerin dâru'lislam sayılması bakımından yeterli gördüğü anlaşılmaktadır.²⁴ Bu yönüyle Ebû Hanîfe'nin yaklaşımı çoğunluk görüşle kısmen uyumludur. Çünkü çoğunluk görüşte normların geçerliliği, İslâm hukuk düzeninin bir bütün olarak etkililiğinden ve ülkenin niteliğinden bağımsızdır.

İslâm hukuk biliminin klasik doktrininde azınlık bir görüşün, tek tek normların etkililiklerini yitirmeleri ile geçersiz hâle düşmeleri arasında irtibat kurduğu anlaşılmaktadır. Görüşü savunanlara göre, "Bir âyeti (âyetin hükmünü) nesh eder ya da unutturursak, ondan daha

²¹ Mesela yargı kararlarının geçerliliği onların fiilen uygulanmasına (tenfîz) bağlı değildir; bk. Burhânuddîn Ebu'l-Vefâ İbrâhîm b. Şemsiddîn Ebî Abdillâh Muhammed İbn Ferhûn, *Tebziratu'l-hukkâm fi usûli'l-akdiye ve menâhici'l-ahkâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995), 1/15; Alâuddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Halîl et-Tarâblusî, *Muînu'l-hukkâm fimâ yetereddedu beyne'l-hasmeyn mine'l-ahkâm* (Mısır: Matbaatu'l-Meymene, 1310), 11.

²² Serahsî, *el-Mebsût*, 10/19, 23, 114; Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 7/130-131.

²³ Sahnûn b. Saîd et-Tenûhî, *el-Mudevvene* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 4/546; Şâfiî, *el-Umm*, 7/374-375; Ebu Zeyd Ubeydullâh b. Umer b. İsmâil b. Ahmed er-Rüyânî, *Te'sisu'n-nazar* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1426-1427/2006), 92; Ebu'l-Mehâsin Fahrulislâm Abdulvâhid b. İsmâil b. Ahmed er-Rüyânî, *Bahru'l-mezheb*, thk. T. Fethî es-Seyyid (Beyrut Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 13/268; Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğni alâ Muhtasari'l-Hirakî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1997), 10/90-91, 528-530; Ebu'l-Menâkib Şihâbuddîn Mahmûd b. Ahmed ez-Zencânî, *Tahrîcu'l-furû' ale'l-usûl*, thk. M. Edîb Sâlih (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1407/1987), 277-278; Şemsuddîn Muhammed b. Ebî'l-Abbâs Ahmed b. Hamze b. Şihâbiddîn er-Remlî, *Nihâyetu'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî ve Muessesetu't-Târîhi'l-Arabî, 1413/1992), 5/454, 8/82; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Arafê ed-Desûkî, *Hâşiyetu'd-Desûkî ale's-Şerhi'l-kebir* (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/188.

²⁴ Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 10/114; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 7/130-131; Muhammed b. Muhammed b. Şihâb İbnü'l-Bezzâz el-Kerderî, *el-Câmiu'l-vecîz (el-Fetâva'l-Bezzâziyye)* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1411/1991), 6/312; Muhammed Emin İbn Âbidîn, *Reddu'l-muhtâr ale'd-Durri'l-muhtâr* (İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1307), 3/350.

hayırlısını ya da benzerini getiririz”²⁵ âyetindeki unutturma fiili, konulmuş olan bir normun, başka bir âyetle nesh edilmeksizin, insanların sırf onu uygulamayı terk etme hususunda serbest bırakılmaları suretiyle geçersiz kılınması anlamına gelmektedir. Mesela Medine’ye gelen kadınların sınanmasını²⁶ ve onlardan biat alınmasını,²⁷ vadeli borçlanmanın yazılmasını ve alışverişte şahit tutulmasını²⁸ öngören normlar terk edilmek suretiyle geçersiz hâle gelmiştir. Azınlık görüşünde bir normun etkililiğini yitirmesi sebebiyle geçersiz hâle düşmesi, özellikle *terk* tabiri ile ifade edilmekte ve terk, neshten farklı bir geçersizlik türünü temsil etmektedir.²⁹ Âyetteki unutturma ifadesinin belirttiğimiz anlaşılma tarzından hareketle, bir normun terk edildiğinde geçerliliğini yitireceğini kabul eden görüşün, savunularca, İbn Abbâs’ın, doktrinde nasıl yorumlanması gerektiği hususunda ihtilâf bulunan, “Kur’ân’da üç âyet var ki insanlar onlarla amel etmeyi terk ettiler”³⁰ biçimindeki sözüne dayandırıldığı anlaşılmaktadır.³¹ İbn Abbâs’ın, insanların amel etmeyi terk ettiklerini söylediği âyetlerden birini râvi unutmış, diğer ikisinin ise, rivâyette, kölelerle bulûğa ermemiş çocukların odalara günün üç vaktinde izin alarak girmelerini³² ve insanlar arasındaki üstünlüğün ancak takvâda olduğunu³³ öngören âyetler olduğu bildirilmiştir. Azınlık görüşüne karşılık, İbn Abbâs’ın belirtilen sözleriyle, ilgili âyetlerde öngörülen normların uygulamada terk edilmelerinden ötürü geçersiz hâle düşmüş olduklarını kastetmediği; aksine, toplumun ihmalkârlığına dönük bir tespit ve eleştiri yaptığı söylenmiştir.³⁴ İbn Abbâs’tan, kölelerle bulûğa ermemiş çocukların odalara günün üç vaktinde izin alarak girmelerini emreden âyetin evlerde kapı ve perdelerin olmadığı bir zamanda nâzil olduğu, sonradan insanların maddî imkânları arttığı için kapı ve perde edindikleri ve bu sebeple artık âyette öngörülen normla amel eden hiçbir kimseyi görmediği yolunda başka bir söz daha nakledilmiştir.³⁵ İbn Abbâs’ın bu sözünden de, kimilerince, normun ilk öngörüldüğü hâliyle geçerli olduğu, herhangi bir neshin söz konusu olmadığı, uygulanmasına engel olan sebebin ortadan kalkmasıyla normun tekrar uygulamaya döneceği anlamı çıkarılmıştır.³⁶ İbn Abbâs’tan

²⁵ el-Bakara 2/106.

²⁶ el-Mümtehine 60/10.

²⁷ el-Mümtehine 60/12.

²⁸ el-Bakara 2/282.

²⁹ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Maâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, thk. A. Abdur Şelebî (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1408/1988), 1/189-190; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh fî Kitâbillâhi azze ve celle ve'htilâfi'l-ulemâi fî zâlik*, thk. Suleymân b. İbrâhîm b. Abdillâh el-Lâhim (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1430/2009), 1/433, 2/115-116, 3/120-121. Azınlık görüşüne ilişkin erken dönemde bir eleştiri için bk. Ebû Alî el-Hasen b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*, thk. Bedruddîn Kahveci-Beşir Cuveycâtî (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1404/1984), 2/199-202. Söz konusu görüşün ilk dönem nesh telakkisi bağlamında bir değerlendirmesi için bk. Selim Türcan, *Neshin Problematik Tarihi* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 92-93 (ve dipnot 129).

³⁰ Ma'mer b. Râsîd el-Ezdî, *el-Câmi' (Abdurazzâk'ın el-Musannef'inin 10. ve 11. ciltlerinde)*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Gujarat: el-Meclisu'l-İlmî, 1403/1983), 10/379 (hadis no: 19419); Ebû Ubeyd el-Kâsîm b. Sellâm, *en-Nâsih ve'l-mensûh fî'l-Kur'âni'l-Azîz ve mâ fih mine'l-farâid ve's-sunen*, thk. Muhammed b. Sâlih el-Mudeyfir (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1418/1997), 219-223; Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 2/556.

³¹ Bk. Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 1/433, 2/115, 3/121.

³² en-Nûr 24/58.

³³ el-Hucurât 49/13.

³⁴ Bk. Ebû Ubeyd, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 221-222; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs, *Maâni'l-Kur'ân*, thk. M. Alî es-Sâbûnî (Mekke: Câmîatu Ummi'l-Kurâ, 1408-1410/1988-1989), 4/552-553.

³⁵ Bk. Ebû Dâvûd Suleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sunen*, thk. Şuayb Arnaût ve M. Kâmil Karabelelî (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), “Edeb”, 141 (No. 5192).

³⁶ Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 2/555; Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Cassâs er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1414/1994), 3/14-15; Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Cassâs er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. M. S. Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî ve Muessesetu't-Târihi'l-Arabî, 1412/1992), 3/191-192; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li' ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî vd. (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle Nâşirûn, 1434/2013), 15/331.

nakledilen rivâyetler bir bütün olarak değerlendirildiğinde,³⁷ onun, zikri geçen âyetlerde öngörülen normların uygulamada terk edilmeleri sebebiyle geçersiz hâle düşmüş olmalarını kastetmiş olması çok uzak bir ihtimal olarak görünmektedir.

İslâm hukuk biliminin klasik döneminde, hukuk düzeni bir bütün olarak etkililiğini devam ettirdiği hâlde, tek tek normların metrûkiyet sebebiyle geçerliliklerini yitirebilecekleri yolundaki görüş, her ne kadar daha önce dile getirilmiş de olsa, tanımı ve koşulları açıklığa kavuşturularak, bir teori düzeyinde, bildiğimiz kadarıyla, ilk defa İmâm el-Mâturîdî (ö. 333/944) tarafından kurgulanmıştır. Ne var ki el-Mâturîdî'nin metrûkiyete bağlı geçersizlik teorisi, klasik doktrinde taraftar bulamamış, hatta ilgi bile çekmemiştir.³⁸

2. el-Mâturîdî'de Metrûkiyet Sebebiyle Geçersizliğin Kavramsal Sınırları ve Koşulları

el-Mâturîdî, bir hukuk normunun metrûkiyet sebebiyle geçersiz hâle gelebileceği görüşünü Mümtehine Sûresi'nin 10. âyetini te'vil ederken dile getirmektedir. Âyet, "Ey iman edenler, mü'min kadınlar muhâcir olarak size geldiklerinde, onları imtihan edin. Onların imanlarını Allah en iyi bilendir. İman etmiş olduklarını anlarsanız, onları kâfirlere geri göndermeyin. Ne onlar kâfirlere helâldir, ne de kâfirler onlara helâldir. Onlara (kâfir kocalara) harcadıklarını ödeyin. Onlara mehirlerini verdiğiniz takdirde, onları nikâhlamanızda sizin için bir günah yoktur. Kâfir kadınları nikâhlarınızda tutmayın. Harcadıklarınızı (verdiğiniz mehirleri) isteyin, onlar da harcadıklarını istesinler. İşte bu, Allah'ın hükmüdür. Allah aranızda hükmeder. Allah alîmdir, hakîmdir" biçimindedir. Âyet, hicrî 6. yılda yapılan Hudeybiye Antlaşması'ndan sonra kimi kadınların Mekke'den kaçarak Medine'ye gelmeleri ve Müslümanlara sığınmaları sebebiyle açığa çıkan sorunun çözümü ile ilgilidir.³⁹ Antlaşmanın 5. maddesi, "Velisinin izni olmaksızın Kureys'ten Muhammed'e gelen kimseyi, O, onlara (Kureys'e) iade edecek, Muhammed'in beraberinde olan kimselerden Kureys'e geleni ise onlar O'na (Muhammed'e) iade etmeyeceklerdir"⁴⁰ biçiminde düzenlenmişti. Hz. Peygamber erkekler bakımından antlaşmaya uymuş olmakla birlikte, kadınların Müslümanlara kaçıp gelmeleri farklı bir durum ortaya çıkarmış, zikrettiğimiz âyet sorunun çözümüne ilişkin hükümler öngörmüştür. Klasik doktrinde, kaçıp gelen kadınların antlaşma hükmü kapsamına dâhil olmadıkları ya da dâhil oldukları, fakat âyetin müdâhale edip onları istisna ettiği yolunda görüşler ileri sürülmüştür. Ayrıca doktrinde âyette yapılan harcamaların iade edilmesinin istenmiş olmasına dayanılarak geri gönderilmeme hükmünün yalnızca evli kadınlarla sınırlı olduğu yolundaki bir çıkarımın yerinde olmadığı, hükmün hicret eden bütün mü'min kadınları kapsadığı da belirtilmiştir.⁴¹

³⁷ Mesela İbn Abbâs'ın, günün üç vaktinde izin alınmasını emreden normun uygulanması bağlamında kendi câriyesine talimat verdiğini söylemesi de onun söz konusu norma ilişkin bir geçersizlik (terk sebebiyle ya da nesh yoluyla) düşüncesinin olmadığını göstermektedir; bk. Ebû Dâvûd, "Edeb", 141 (No. 5191).

³⁸ es-Siğnâkî (ö. 714/1314), nâsihin taksiminden söz ederken, insanların ameli terk etmesi sebebiyle Kitâb'ın hükmünün neshedilmesine dair görüşü bazı kimselere nispet ederek vermekte ve aşağıda geleceği üzere, ilgili âyet hükmünün neshine ilişkin bir sonraki görüşü Şerhu't-Te'vilât'a atıfla nakletmektedir. Bu, metrûkiyet görüşünü de oradan aldığı hususunda kuşku bırakmamaktadır. Abdulazîz el-Buhârî (ö. 730/1330) de aynı görüşü Şerhu't-Te'vilât'a atıfla verdiği hâlde, metrûkiyet görüşünden söz etmemektedir; bk. Husâmuddîn Huseyn b. Alî b. Haccâc el-Buhârî es-Siğnâkî, *el-Kâfi şerhu'l-Pezdevî*, thk. F. Seyyid Muhammed Kânî (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1422/2001), 3/1523; Alâuddîn Abdulazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1414/1994), 3/343.

³⁹ Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, thk. A. M. Şehhâte (Beyrut: Muessesetu't-Târihi'l-Arabî, 1423/2002), 4/303; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. A. et-Turkî (Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001), 22/579; Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbu nuzûli'l-Kur'ân*, thk. K. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1411/1991), 444-445.

⁴⁰ Muhammed Hamîdullâh, *Mecmû'atu'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râside* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1407/1987), 77.

⁴¹ Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm İbnu'l-Munzir, *el-Evsat mine's-sunen ve'l-icmâ' ve'l-ihtilâf*, thk. Yâsir b. Kemâl vd. (Feyyûm: Dâru'l-Felâh, 1431/2010), 11/317; Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. A. M. Muavvad-A. A.

el-Mâturîdî, belirttiğimiz görüşünü, “Âyet, insanların onunla amel etmeyi terk etmeleri sebebiyle Kitâb’ın hükmünün mensûh hâle geleceğine dair bir delâlet barındırmaktadır. Çünkü âyette, ‘Onlara (kâfir kocalara) harcadıklarını ödeyin’ ve ‘Harcadıklarınızı (verdiğiniz mehirleri) isteyin, onlar da harcadıklarını istesinler’ biçiminde öngörülmüş olan hükümler, terk edilmeleri gerektiğine ilişkin Kitâb ve Sünnet’te herhangi bir beyân bulunmamasına rağmen, sırf insanların onların terk edilmeleri hususunda icmâ etmelerinden ötürü, metrûk hâle düşmüştür. Bu ve [başka bir âyette öngörülen müellefe-i kulûb meselesinde olduğu gibi] benzeri metrûkiyet hâlleri, belli bir örfün belli bir illetten ötürü hususî olarak sâbit olmuş hükmüne ilişkindir. Daha sonra hükmün dayandığı illet ortadan kalkar. İletti akılla kavranamayan hükme gelince, onunla Kitâb’da nasıl öngörüldü ise o şekilde amel etmek gerekir. Bu tür bir hüküm, insanların onu terk etmeleri ile metrûk hâle düşmez. İnsanların onu terk etmek üzere icmâ etmeleri câiz olmadığı gibi, böyle bir icmâ da zaten gerçekleşmez. Arkadaşlarımızdan bir kısmı, (mehir olarak yapılan harcamaların kocalar tarafından geri istenmesine dair) hükmün, ‘Ey iman edenler! Karşılıklı rızanıza dayanan ticaret biçiminde olması hâli dışında, mallarınızı aranızda haksızca yemeyin’ âyetiyle ve Hz. Peygamber (sav)’in ‘Müslüman bir kişinin malı kendi rızası dışında helal olmaz’ sözüyle neshedildiği kanaatinde dirler”⁴² biçiminde izah etmektedir.

el-Mâturîdî, insanların onunla amel etmeyi terk etmeleri sebebiyle Kitâb’daki bir normun geçersiz (mensûh) hâle geleceğini söylemektedir ki, bu, ona göre, doğrudan Sünnet kaynaklı bir normun da terke maruz kalması durumunda evleviyetle geçerliliğini yitireceği anlamına gelmelidir. İcmâa konu olmuş bir hükmün metrûkiyet sebebiyle geçerliliğini yitirip yitirmeyeceği meselesi el-Mâturîdî’de elbette açık değildir. Bununla birlikte onun, klasik fıkıh usûlünün geldiği nihai aşamadan farklı olarak,⁴³ icmâi, Kitâb ve Sünnet’ten sonra ve üçüncü sırada bakılacak bir yürürlük kaynağı olarak zikrettiği görülmektedir.⁴⁴ İcmâin ilk sırada zikredilmemiş olması, hakkında icmâ gerçekleşmiş normların da terke maruz kalmaları hâlinde geçerliliklerini yitireceklerine dair bir çıkarımı mümkün kılmaktadır. Bu itibarla metrûkiyeti, el-Mâturîdî’nin görüşü açısından, İslâm hukuk düzenine ait normların tamamına nispet ederek incelemekte bir sakınca bulunmamaktadır.

el-Mâturîdî’den alıntıladığımız açıklamalar analiz edildiğinde, onun normun metrûkiyet (terk) hâlini, mahiyeti itibariyle nesh saydığı ve neshin gerçekleşme biçimlerinden biri olarak gördüğü anlaşılmaktadır. el-Mâturîdî, neshi, ‘hükmün geçerli olduğu sürenin sona erdiğinin beyân edilmesi’⁴⁵ biçiminde tanımlamaktadır. Tanım, mahiyeti itibariyle neshin, onun tarafından, mensubu olduğu hanefî usûl geleneğiyle tamamen uyumlu bir tarzda kavrandığını göstermektedir.⁴⁶ Şu kadar ki onun, neshin çeşitli biçimlerde (vucûh) gerçekleşebileceğini

Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1419/1999), 14/356-357; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-Muhallâ bi’l-âsâr*, thk. A. Suleymân el-Bendârî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424-1425/2003), 5/361-362, 379.

⁴² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî es-Semerkandî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu vd. (İstanbul: Dâru’l-Mizân, 2005), 15/125.

⁴³ Klasik fıkıh usûlü, geldiği nihai aşamada icmâi, te’vile ve neshe kapalı olmasından ötürü, en kat’î delil kabul etmiş ve deliller hiyerarşisinde de ilk sıraya yerleştirmiştir; bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Ğazâlî, *el-Mustasfâ min ilmi’l-usûl*, thk. A. Zekî Hammâd (Kahire/Riyad: Sidratu’l-Muntehâ ve Dâru’l-Mimân, ts.), 2/711; Necmuddîn Ebu’r-Rebî’ Suleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-Tûfî, *Şerhu muhtasarî’r-Ravda*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Turkî (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1419/1998), 1/111.

⁴⁴ Bk. Mâturîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, 3/295, 14/64.

⁴⁵ Mâturîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, 1/199, 259, 333, 3/42, 4/245.

⁴⁶ Usûlcüler neshin tanımında farklı görüşler benimsemişlerdir. Çoğunluk, neshi, zaman bakımından daha sonra gelen şer’î bir delil ile şer’î bir hükmün kaldırılması biçiminde tanımlamaktadır. Buna karşılık, özellikle hanefî usûlcüler (fukahâ), onu, bir beyân türü (beyân-ı tebdîl) kabul etmekte ve şer’î hükmün geçerlilik zamanının sona erdiğini bildiren bir açıklamadan ibaret görmekte dirler; bk. Cassâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 2/199; Ğazâlî, *el-Mustasfâ min ilmi’l-usûl*, 1/164-165; Sadruşşeria Ubeydullâh b. Mes’ûd b. Mahmûd, *et-Tavdih fi halli ğavâmidî’t-Tenkih* (Beyrut: el-Mektebetu’l-Asriyye, 1430/2009), 2/76-79; Bedruddîn

söylemesi,⁴⁷ yalnızca mensubu olduğu geleneğe değil, bütün bir klasik fıkıh usûlü doktrinine yabancı bir görüşü savunması anlamına gelmektedir. Nitekim *Te'vilâtu'l-Kur'ân* tarandığında, kendisi bir tasnif yapmasa da, onun neshe dair en az üç gerçekleşme biçiminden söz ettiği tespit edilebilmektedir:

Onlardan ilki, neshin klasik fıkıh usûlü doktrininde neredeyse ittifakla kabul edilen⁴⁸ gerçekleşme biçimi olup, doğrudan Kitâb ya da Sünnet kaynaklı bir normun (şer'î hüküm) sonradan gelen şer'î bir delil ile kaldırılması ya da geçerlilik zamanının sona erdiğinin beyân edilmesidir. Mesela el-Mâtürîdî'nin, "Bir âyeti (âyetin hükmünü) nesh eder ya da onu unutturursak, ondan daha hayırlısını ya da benzerini getiririz"⁴⁹ âyeti bağlamında inkârının mümkün olmadığını söylediği nesh,⁵⁰ klasik fıkıh usûlü doktrininde benimsenen nesh biçimidir. Yine el-Mâtürîdî'nin hanefî usûlüyle uyumlu olarak Sünnet'in Kitâb'ı, Kitâb'ın Sünnet'i nesh edeceğini söylemesi⁵¹ de aynı nesh biçimiyle ilgilidir.

Neshin gerçekleşme bakımından ikinci biçimi, Mâtürîdî'ye göre, ictihâdla olandır. O, ictihâdla neshin câiz olduğuna dair görüşünü, âyette zekâtın sarf edileceği sınıflar arasında sayılan muellefe-i kulûb hakkında öngörülen normun geçerliliğini yitirmesi bağlamında zikretmektedir. el-Mâtürîdî, muellefe-i kulûba zekâttan pay ayrılmasını emreden âyette, normun, kendisi sebebiyle sevk edildiği gerekçenin (ma'nâ) ortadan kalkmasına bağlı olarak, neshine ictihâd yoluyla karar verilebileceğine dair bir delâlet bulunduğu kanaatindedir. Ayrıca o, bunu, neshin farklı biçimlerde gerçekleşebileceğinin bir delili saymaktadır.⁵²

Neshin gerçekleşme biçimlerinden üçüncüsü ise, metrûkiyettir. el-Mâtürîdî'ye göre, terke maruz kalan norm, yukarıda alıntılıdığımız açıklamasından da anlaşılacağı üzere, mensûh hâle gelmekte ve geçerliliğini yitirmektedir.

İctihâdla nesh ve metrûkiyet sebebiyle nesh, klasik fıkıh usûlü doktrininde tanınmayan, bildiğimiz kadarıyla, teorik düzeyde ilk defa el-Mâtürîdî tarafından kurgulanan görüşler olarak karşımıza çıkmaktadır. Normların uygulamada terk edilmelerinin onları geçersiz hâle düşüreceğine ilişkin görüş, yukarıda değindiğimiz üzere el-Mâtürîdî'den daha önce ifade edilmiş olsa da, teorik bir düzeye kavuşturulamamıştır. Üstelik el-Mâtürîdî metrûkiyeti, onu neshten farklı bir geçersizlik türü olarak gören söz konusu yaklaşımın aksine, neshin gerçekleşme biçimlerinden biri olarak tasnif etmektedir.

Doğrudan Kitâb ya da Sünnet kaynaklı bir normun mensûh olup olmadığını belirlemek, klasik fıkıh usûlüne göre de ictihâd faaliyetinin bir parçası olarak müctehidin yetkisinde olmakla birlikte, bu faaliyet, neshe karar vermek değil, neshe ilişkin zaten gerçekleşmiş olan ilahî iradenin açığa çıkarılmasından ibarettir. Hâlbuki el-Mâtürîdî'nin görüşlerini açıklarken başvurduğu üslup, ictihâdla nesh ve metrûkiyet sebebiyle neshi, birer nesh tespit yöntemi olarak değil, neshin gerçekleşme biçimleri olarak kavradığını söylememizi gerektirmektedir. Diğer bir deyişle, el-Mâtürîdî, klasik fıkıh usûlü doktrinine göre onu uygulamakla yükümlü olan süjelere, sevk edilme

Muhammed b. Bahâdîr b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr fi usûli'l-fıkh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000), 3/144-149; Abdulâlî Muhammed b. Nizâmîdîn el-Ensârî, *Fevâihu'r-rahâmût bi şerhi Musellemi's-subût* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002), 2/62-65.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 6/392.

⁴⁸ İslâm şeriatında neshin vâki olduğu hususunda icmâ gerçekleştiğine ve onu inkâr edenlerin icmâa aykırı tutum takındıklarına dair bk. Gazâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, 1/170; Abdulâzîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 3/302-303.

⁴⁹ Bakara 2/106.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 1/198-200.

⁵¹ Mesela bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 1/88, 259, 332-334.

⁵² Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 6/391, 392.

gerekçesi ortadan kalktığı için ya da artık metrûk hâle düştüğü için bir normu belli koşullar dâhilinde geçersiz kılma yetkisi tanımaktadır.

el-Mâturîdî'ye göre bir normun metrûk hâle düşmüş sayılabilmesi bazı koşulların gerçekleşmesine bağlıdır:

İlk koşul, normun terki hususunda Kitâb ya da Sünnet'te bir beyânın bulunmamasını öngörmektedir.⁵³ Çünkü Kitâb ya da Sünnet yoluyla bir normun geçersizliği beyân edildiğinde, ictihâdla nesh ya da metrûkiyet sebebiyle nesh işleminden değil, neshin ilk biçiminden söz edilmiş olur. Nass kaynaklı geçersizlik beyânı, tanımı gereği, metrûkiyet sebebiyle neshe zaten gerek bırakmaz.

İkinci koşul, yalnızca sevk edilme gerekçesi ma'kûl olan bir normun terke maruz kalabileceğini öngörmektedir. İlke gereği, gerekçesi ile arasındaki ilişki akılla kavranamayan bir norm hiçbir surette metrûk hâle düşmez. İnsanların, gerekçesi akılla kavranamayan bir normu ittifak ederek fiilen terk etmeleri onun geçerliliğini etkilemez. Bu tür bir normu uygulamama hususunda bir icmâ, tanımı gereği câiz olmadığı gibi, zaten fiilen gerçekleşmez de.⁵⁴ el-Mâturîdî'nin normun sevk edilme sebebi anlamında kullandığı *ma'nâ* teriminin, meselemiz bağlamında, hem zâhir, munzabit ve munâsib vasıf (illet/illet-i fâiliyye: biçimsel-olgusal gerekçe) hem de norm sevk edilirken gözetilen amaç (hikmet/illet-i gâiyye) anlamında alınması mümkün görünmektedir. Esasen el-Mâturîdî'nin, *ma'nâ* terimini her iki anlamda da kullandığı açıktır. Mesela o, biçimsel-olgusal gerekçe anlamında illeti, "bulduğunda hükmün de bulunmasını gerekli kılan *ma'nâ*"⁵⁵ biçiminde tanımladığı gibi, namaz ve zekâtın onlarda gözetilen bir *ma'nâ*dan ötürü emredilmiş olmaları ihtimalinden⁵⁶ ya da câriyelerle evlenmenin (doğacak çocukların köle olmaları gibi) bilinen bir *ma'nâ*dan ötürü yasaklanmasından⁵⁷ da söz etmektedir. el-Mâturîdî'nin, ictihâdla neshin cevâzına delâlet ettiğini düşündüğü te'lîf-i kulûb için zekâtın pay ayrılmasını öngören normun geçersiz kılınması işlemini gerekçelendirme biçimi de yaptığımız çıkarımı desteklemektedir. Çünkü el-Mâturîdî, ilgili normun artık geçersiz sayılmasını kendisi sebebiyle sevk edildiği *ma'nânın* ortadan kalkmasına bağlamakta; normun, hem biçimsel-olgusal gerekçesi (illet) hem de amacı (hikmet) gözetilerek gerekçelendirilmesine imkân veren bir üslup benimsemektedir. Ona göre normun amacı, kendi topluluklarında önder konumundaki münafıkların kalplerini İslâm'a ısındırmak suretiyle Müslüman olmalarını sağlamak ve bu yolla az sayıda olmalarından ötürü güçsüz olan Müslümanları güven içinde tutmaktır. Müslümanlar artık güçlendiklerine göre, normun kendisi sebebiyle sevk edildiği amaç, yani korunma ihtiyacı ortadan kalkmış ve normun geçerliliği sona ermiştir.⁵⁸ Müslümanların az sayıda ve güçsüz olmaları hâli ise, bir olgu olarak, te'lîf-i kulûb için zekâtın pay ayrılmasına dair norm kendisine dayandırıldığında, belirtilen amaca ulaşılmasını sağlayacak biçimsel-olgusal gerekçeyi (illet) temsil etmektedir. el-Mâturîdî'nin normun geçerliliğini yitirmesi yolundaki görüşünü Hz. Ömer'in

⁵³ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 15/125.

⁵⁴ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 15/125. el-Mâturîdî'de akıl kavramı ve vahye dönük işlevleri hakkında bk. Hülya Alper, *İmâm Mâturîdî'de Akıl-Vahiy* ilişkisi (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 151-218; Osman Oral, "Mâturîdî'de Akıl ve Yaratılış Hikmeti", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2015), 140-154.

⁵⁵ Alâuddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Mizânu'l-usûl fî netâici'l-ukûl (el-Muhtasar)*, thk. Muhammed Zekî Abdulberr (Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs, 1418/1997), 580; Ebu's-Senâ Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî, *Kitâbun fî usûli'l-fıkħ*, thk. Abdulmecîd Türkî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995), 190-191. Semerkand hanefî usûl eğilimine mensup olan her iki müellifin de zikredilen tanımı el-Mâturîdî'nin bize ulaşmayan fıkħ usûlü eserinden aynen nakletmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Başka bir örnek için ayrıca bk. Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 2/23.

⁵⁶ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 1/114-115.

⁵⁷ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 2/34.

⁵⁸ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 6/391.

yaptığı amaçsal yoruma dayandığını görüyoruz. Şöyle ki, Hz. Ebû Bekr'in hilâfeti döneminde te'lîf-i kulûb için zekâttan pay ayrılmasını öngören norma dönük Hz. Ömer tarafından yapılan gerekçelendirme, başta Hz. Ebû Bekr olmak üzere, sahâbe tarafından benimsenmiş ve normun Hz. Peygamber'den itibaren süregelen yürürlüğü durdurulmuştur. O zamana kadar münafıkların önde gelenlerine, kalplerini kazanmak suretiyle müslüman olmalarını sağlamak, Müslümanları, güçlü ve sayıca çok olan düşmanlarından korumak amacıyla zekât malından pay veriliyordu. Hz. Ömer, te'lîf-i kulûb için zekâttan pay ayrılmasına yetki veren normun Müslümanların güçsüz oldukları dönemde güvenlik ve korunma ihtiyaçlarından ötürü öngörüldüğü kanaatindedir. Artık Müslümanlar güçlenmiş, söz konusu ihtiyaç ortadan kalkmış ve onlara ödeme yapmaya gerek kalmamıştır.⁵⁹ Hatta el-Mâturîdî, Müslümanların güçsüz olmaları sebebiyle câiz kılınan te'lîf-i kulûb payının, onun tersi olan bir hâlde, yani Müslümanlar güçlendikten sonra da ödenmeye devam edilmesini harâm (mahzûr) saymaktadır.⁶⁰ Sonraki hanefî doktrininin te'lîf-i kulûb için zekâttan pay ayrılmasına ilişkin normun mensûh oluşunu, söz konusu norm sevk edilirken gözetilen amacın ortadan kalkmasına (inhiârâm) ya da norm uygulamaya devam edildiğinde ilk başta gözetilen amacın zıddı bir sonuca yol açar hâle gelmesine bağlaması,⁶¹ ma'nâ teriminin el-Mâturîdî tarafından da amaç anlamında kullanılmış olması ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim İbnu'l-Humâm (ö. 861/1457) te'lîf-i kulûbu düzenleyen normun illeti denildiğinde, norm sevk edilirken gözetilen amacın (illet-i gâiyye) kastedildiğini açıkça belirtmektedir.⁶²

Üçüncü koşul, insanların, normu uygulamayı (amel) terk etme hususunda icmâ etmiş olmalarını öngörmektedir. Bir normun metrûk hâle düşmüş sayılmasını, el-Mâturîdî insanların normu uygulamayı bırakma hususunda ittifak etmiş olmaları koşuluna bağlamakta ve bu ittifakı icmâ olarak nitelemektedir.⁶³ İcmâ, klasik fıkıh usûlünün geldiği nihai aşamada, unsurları üzerinde görüş birliğine varılmış ve yerleşik bir tanıma kavuşmuş kendine özgü bir yöntemdir. İcmâ, yerleşik tanıma göre, toplumun değil, müctehidlerin ittifakıdır.⁶⁴ el-Mâturîdî'nin metrûkiyet sebebiyle neshin gerçekleşebilmesi için bir koşul olarak aradığı icmâ ise, toplumun ittifakı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir normun uygulanmasının terk edilmesi, ictihâdî bir işlem değil, tıpkı örf hukukunun oluşum ve değişiminde olduğu gibi, sosyolojik bir olgudur. Şu hâlde metrûkiyet sebebiyle neshin gerçekleşme koşulu olarak aranan icmâ, klasik fıkıh usûlündeki müctehidlerin görüşlerini beyân etmeleri ile oluşan iradî kaynaklı görüş birliği anlamındaki icmâdan farklıdır. Klasik fıkıh usûlü doktrininde ağırlıklı görüş, icmâ ile neshin ne mümkün ne de câiz olduğu yolundadır. Esasen nassa dayalı bir normun sırf müctehidlerin icmâî yoluyla neshi, icmâin tanımı gereği mümkün değildir. Mümkün değildir; çünkü icmâ, ancak şer'î bir *mustened* üzerine kurulabilir. Mutlak (mustened olmaksızın gerçekleşen) görüş birliğinin tanım dışı olması, icmâin nassa aykırı olarak gerçekleşmesinin tasavvur edilemeyeceğini göstermektedir. Câiz de değildir; çünkü nesh işlemi yalnızca ilahî iradeye ait bir yetkidir ve vahyin kesilmesiyle birlikte bir normun neshine karar verme yetkisi artık kimsede bulunmamaktadır. Kimi zaman icmâin mustenedinin nakledilmemiş olması ya da bilinmiyor olması, icmâin mustened olmaksızın kurulmuş olduğunu göstermez. Bu itibarla nassa dayalı bir normun icmâ ile mensûh olduğunu söylemek, onun icmâ

⁵⁹ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 6/391-392.

⁶⁰ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 6/392.

⁶¹ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/45; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 3/319; Celâluddîn el-Hârezmî el-Kurlânî, *el-Kifâye ale'l-Hidâye* (Mısır: el-Matbaatu'l-Meymeniyye, 1319), 2/202-203; Ekmeluddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî, *el-İnâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/260; Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1400-1401/1980-1981), 3/188-189.

⁶² Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid İbnu'l-Humâm, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/260.

⁶³ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 15/125.

⁶⁴ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, 3/487; Ensârî, *Fevâtihu'r-rahâmât*, 2/260.

ile geçersiz kılındığı değil, icmâin neshe delâlet ettiği anlamındadır. Gerçekte neshedici olan (nâsîh), icmâin Kitâb ya da Sünnet türündeki mustenedidir.⁶⁵ Klasik doktrinde, Mu'tezile'den bazılarına ve Hanefilerden İsâ b. Ebân (ö. 221/836)'a nispet edilerek, icmâ ile doğrudan Kitâb ve Sünnet'te öngörülmüş olan bir normun neshini mümkün ve câiz gören azınlık bir görüşten söz edilmekle birlikte, görüşün mahiyetine dair ayrıntı verilmemektedir.⁶⁶ Azınlık görüşün, icmâin tanımına ilişkin farklı yaklaşımdan kaynaklanmış olması muhtemeldir. Çünkü erken dönemde, yani icmâ tanımının henüz yerleşik hâle gelmediği dönemde, icmâin kurulabilmesi için şer'î mustenedi zorunlu görmeyen bir yaklaşımın⁶⁷ bulunduğu bilinmektedir.

Dördüncü koşul, normun belli bir amacı gerçekleştirmek üzere sınırlı bir kapsamda sevk edilmiş olmasını öngörmektedir. el-Mâturîdî, ancak toplumsal ilişki bağlamı sınırlı, yani konu edindiği olayla sınırlı ve o olaya özgü bir normun (hukmu urf) terke maruz kalabileceği kanaatindedir. O, toplumsal ilişki bağlamı sınırlı olan normları, belli bir uygulamayı (örf) konu edinen normlar biçiminde anlaşılması mümkün olan bir ifadeyle tanımlamaktadır.⁶⁸ Belli bir uygulamayı konu edinen normlarla tam olarak ne kastedildiğini kesinleştirmek güç olmakla birlikte, söz konusu tabirin, Ebû Yûsuf (ö. 182/798)'a nispet edilen meşhûr görüşte olduğu gibi,⁶⁹ toplumdaki belli uygulamaları –onlara müdahale etmeksizin- hukukileştiren ve hukuk düzeninin bir parçası hâline getiren, fakat kapsamlarına yorum yöntemleri yoluyla başka toplumsal ilişkilerin sokulamayacağı normlar biçiminde anlaşılması uygun görünmektedir. Belli somut uygulamaları konu edinen normların, toplumsal ilişkileri soyut düzeyde düzenleyen normların aksine, belli toplumsal bağlamlarla sınırlı kazuistik içerikleri nedeniyle, değişim karşısında çok daha az dirençli olduklarında kuşku bulunmamaktadır. Nitekim el-Mâturîdî metrûkiyetin bu koşuluna dair çıkarımını, âyetteki 'Onlara (kâfir kocalara) harcadıklarını ödeyin' ve 'Harcadıklarınızı (verdiğiniz mehirleri) isteyin, onlar da harcadıklarını istesinler' biçiminde ifade edilen normlara dayanarak yapmaktadır. Sözü edilen normları, el-Mâturîdî'nin, Hudeybiye Antlaşması'ndan sonra kimi kadınların Mekke'den kaçıp Medine'ye gelmeleri üzerine açığa çıkan sorunu çözmek için sevk edilmiş, geçerlilikleri konu edindikleri toplumsal bağlamla ve konulma gerekçeleriyle sınırlı normlar olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Beşinci bir koşul ise, bir normun metrûk sayılabilmesi için, norm sevk edilirken gözetilen amacın sonradan ortadan kalkmış olmasını öngörmektedir.⁷⁰ el-Mâturîdî'nin bu yaklaşımı, başka bir yerde, "illetlere bağlı hükümler, illetler var oldukça korunur"⁷¹ biçiminde zikrettiği ilke ile uyumludur. Bu koşuldan, el-Mâturîdî'nin, kendisi sebebiyle sevk edildiği amacın geçerli olmaya devam ettiği bir toplumsal yapıda normun terke maruz kalmasını onaylamadığı anlaşılmaktadır.

Görülebileceği üzere el-Mâturîdî'nin metrûkiyet sebebiyle geçersizlik teorisi, yalnızca normun uygulanmasının toplumca terk edilmesine bağlı salt olgusal bir koşulu değil, aynı zamanda hukuk düzeninin doğasından kaynaklanan başka içeriksel ve biçimsel koşulları da barındırmaktadır.

⁶⁵ Cassâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 2/290-291; Kâdî Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn el-Ferrâ, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, thk. M. A. Ahmed 'Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002), 2/46-49; Ğazâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, 1/191; Seyfuddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Ebî Alî b. Muhammed el-Âmidî, *el-lhkâm fi usûli'l-ahkâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 3/145-146.

⁶⁶ Cassâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 2/290; Âmidî, *el-lhkâm fi usûli'l-ahkâm*, 3/145; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 3/334.

⁶⁷ Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Alî b. et-Tayyib el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 2/56; Âmidî, *el-lhkâm fi usûli'l-ahkâm*, 1/221-224; Ensârî, *Fevâtihu'r-rahamût*, 2/289-290.

⁶⁸ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 15/125.

⁶⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/142; Burhânüşşerîa Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, thk. A. S. el-Cundî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004), 6/354, 7/75-76. Ayrıca bk. Muhammed Emin İbn Âbidîn, *Neşru'l-arf fi binâi ba'di'l-ahkâm ale'l-urf* (Mecmûatu rasâilî İbn Âbidîn içinde) (İstanbul: Der Saâde, 1907), 2/118.

⁷⁰ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 15/125.

⁷¹ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 2/30.

Hukuk düzeninin doğası tabiri ile başta normun düzenleme unsuruna ilişkin yaratıcı irade ve ilgili yetki olmak üzere, norm-amaç ilişkisine ve normların gerekçelendirilmelerine dair ilkeleri kastediyoruz.

el-Mâturîdî'nin metrûkiyet sebebiyle geçersizlik kavramını belirtmek için *nesh* terimini tercih etmiş olmasına da dikkat çekmek istiyoruz. İslâm hukuk biliminin klasik doktrininde *nesh*, bir normun Kitâb ya da Sünnet tarafından geçersiz kılınması ya da geçerlilik süresinin sona erdiğinin beyân edilmesi demektir. Bu tanıma göre mensûh bir norm, bir daha geçerlilik kazanamayacak biçimde yürürlükten kaldırılıp geçersiz kılınmış olan normdur. el-Mâturîdî'nin metrûkiyet sebebiyle geçersizlik kavramını, *nesh* terimiyle karşılaması, onu bir normun belli bir süre yürürlüğünün durdurulması ya da askıya alınması değil, kanımızca, artık geri döndürülemeyecek bir geçersizlik hâli anlamında kullanmış olduğunu göstermektedir. Metrûkiyet sebebiyle *nesh*in, gerekçesi aklen kavranabilir olsa bile, yalnızca toplumsal ilişki bağlamı sınırlı normlar bakımından mümkün olabileceğinin söylenmesi de yaptığımız çıkarımı desteklemektedir. el-Mâturîdî, normların terkinin ve *nesh*ini farklı geçersizlik türleri olarak gören azınlık görüşten de metrûkiyeti *nesh*in gerçekleşme biçimlerinden biri saymak suretiyle ayrılmaktadır ki, bu, onun bilinçli bir tercihte bulunduğuna ayrıca işaret etmektedir.

3. el-Mâturîdî'de Metrûkiyet Sebebiyle Nesh ve İctihâdla Nesh İlişkisi

el-Mâturîdî, *nesh*i, bir normun geçerlilik süresinin sona erdiğini gösteren beyân olarak tanımlamakta ve *nesh*in çeşitli gerçekleşme biçimleri bulunduğunu belirtmektedir. Günümüzde el-Mâturîdî'nin *nesh* teorisi ve özel olarak ictihâdla *nesh* görüşü üzerine yapılan çalışmaların,⁷² görebildiğimiz kadarıyla, hemen tamamı, metrûkiyet sebebiyle *nesh*i, *nesh*in ayrı bir gerçekleşme biçimi olarak değil, ictihâdla *nesh* kapsamında değerlendirmekte, hatta çoğu çalışma bu sebeple ona ayrıca değinme ihtiyacı dahi duymamaktadır. Metrûkiyet sebebiyle *nesh* meselesinin müstakil bir çalışmaya konu edilmemiş olmasının, hukukî geçerlilik ve metrûkiyet ilişkisinin yeterince bilinmiyor olması yanında, bir sebebi de metrûkiyet sebebiyle *nesh*i ictihâdla *nesh*e indirgeme yaklaşımı olmalıdır. Kanımızca metrûkiyet sebebiyle *nesh*, el-Mâturîdî'nin teorisinde ictihâdla *nesh*e göre farklı kavramsal içeriğe sahip olup, *nesh*in başka bir gerçekleşme biçimini temsil etmektedir. el-Mâturîdî, ictihâdla *nesh* bakımından bir koşul olarak yalnızca normun konulma gerekçesinin ya da kendisi sebebiyle sevk edildiği amacının ortadan kalkmış olmasını zikretmiş olsa da bu, normun ta'lîl edilebilirliğinin de, elbette, her iki *nesh* biçimi arasında ikinci bir ortak koşul olarak gözetildiğini göstermektedir. Ortak iki koşul, yani normun ta'lîle açık olması ve gerekçesinin ya da amacının ortadan kalkmış olması dışında, iki *nesh* biçimi arasında ortak bir kavramsal zemin bulunmamaktadır. Yapılan çalışmalarda metrûkiyet sebebiyle *nesh*in ictihâdla *nesh*e indirgenmesinde, ortak iki koşul yanında, Mâturîdî'nin yukarıda alıntıladığımız "Bu ve [başka bir âyette öngörülen müellefe-i kulûb meselesinde olduğu gibi] benzeri metrûkiyet hâlleri" biçimindeki ifadesinin de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Aslında el-Mâturîdî, metrûkiyet sebebiyle *nesh*i izah ettiği yerde, yalnızca "Bu ve benzeri metrûkiyet hâlleri" ifadesini kullanmaktadır.⁷³ Alıntıladığımız sözün köşeli ayraç içinde verdiğimiz kısmı, el-Mâturîdî'ye ait olmayıp, eseri tahkik edenlerce Alâuddîn es-Semerkindî (ö. 539/1144)'nin *Şerhu Te'vilâti'l-*

⁷² el-Mâturîdî'nin ictihâdla *nesh* görüşü üzerine ülkemizde yapılmış çalışmaların bir listesi için bk. Muhammet Raşit Akpınar, "Mâturîdî'nin İctihâdi Nesih Kavramı Üzerine Türkiye'de Yapılmış Çalışmalar", *Мотуридийлик таълимоти ва ҳозирги замон (The Maturidiyya Teaching and The Present)* (Tashkent: "Ўзбекистон халқаро ислом академияси" нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2021), 187 (dipnot 346).

⁷³ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 15/125.

Kur'ân'ından alınıp ayraç içinde metne ilave edilmiş ve bu ilavenin kaynağı da belirtilmiştir.⁷⁴ Te'lîf-i kulûb, el-Mâtürîdî'nin ictihâdla neshin cevâzını kendisine dayandırdığı yegâne mesele olduğu için, şerhte metrûkiyet sebebiyle neshin ona atıfla örneklenmesi, kimi araştırmacıları metrûkiyet sebebiyle neshin ictihâdla nesh kapsamında ya da hiç olmazsa onunla irtibatlı olduğu yolunda bir görüşe sevk etmiş görünmektedir.⁷⁵ Hâlbuki metrûkiyet sebebiyle nesh, ictihâdla neshin aksine, norma ilişkin bir etkililik sorunudur. Norm, sırf konulma gerekçesi ya da sevk edilme amacı ortadan kalktığı için değil, bütün toplum tarafından artık uygulanmadığı, etkililiğini tamamen yitirdiği için geçersiz sayılmaktadır. Metrûkiyet sebebiyle neshi, biçimsel geçerliliğe değil, maddî geçerliliğe ilişkin bir sorun olarak ele almamızı, el-Mâtürîdî'nin bu nesh biçiminin gerçekleşebileceği normları belli bir uygulamayı (örf) konu edinenlerle sınırlamış olması da haklı kılmaktadır.

Metrûkiyet sebebiyle nesh, ictihâdla neshe indirgenmediği, onun kapsamında görüldüğü ya da en azından onunla irtibatlandırıldığı için, ictihâdla nesh üzerine kaleme alınan çalışmalarda izah tarzlarına kısaca değinmemiz ve onlara dair bazı sorunlara işaret etmemiz gerekmektedir. Sözü edilen çalışmalarda ictihâdla nesh meselesinde iki ana eğilimin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.⁷⁶ Onlardan ilki, el-Mâtürîdî'nin ictihâdla neshin cevâzına ilişkin yaklaşımından hareketle, nasslara dayalı normların ictihâd yoluyla geçersiz kılınabileceğini savunan azınlık görüşüdür.⁷⁷ Bu görüş, toplumsal değişimi karşılamak üzere yeni normların nasslara dayalı normların yerine ikâme edilebileceğini de her zaman açıkça ifade edilmese bile, doğal olarak içermektedir. Azınlık görüşün en önemli açmazı, şeriatı yalnızca soyut değerler bütünü olarak kavramasıdır. Hukukun soyut değerleri, bütün toplumlar ve hukuk düzenleri bakımından ortaktır. Formdan soyutlanmış değerlerin, kendine özgü bir hukuk düzeni olma iddiasındaki şeriatı nasıl temsil edebileceği meselesine ikna edici bir izah getirilememektedir. Şâyet hukukun İslam'a nispet edilmesinin gerekmediği düşünülüyorsa, o takdirde tartışma farklı bir düzleme kaymakta; meselenin söz konusu düşünceye rağmen İslâm hukuk biliminin kaynak ve yöntem kurallarına göre ele alınmaya çabalanması kendi içinde bir tutarsızlık barındırmaktadır. İkinci eğilimi, ictihâdla neshe usûlün klasik teorisi kapsamında yer bulmanın mümkün olmadığı gerekçesiyle, el-Mâtürîdî'nin yaklaşımını yorumlayan çoğunluk görüşü temsil etmektedir. Eğilime mensup olanlar, farklı izah denemeleri yapmış olmakla birlikte, el-Mâtürîdî'nin, ictihâdla nesh tabirini usûlde yerleşik olan nesh anlamında değil, başka bir anlamda kullandığı hususunda birleşmektedirler. Şu kadar ki, ictihâdla nesh tabirinin, normun mensûh sayılması olmasa bile, bir 'tür' geçersizliğine karar verme anlamında kullanılmış olduğu yine de inkâr edilememektedir. el-Mâtürîdî'nin ictihâdla nesh tabirini, mesela kimi araştırmacılar, normun konu edildiği ilişki biçiminin ortadan kalkmış olmasını tespit etme anlamında almaktadırlar. Bu araştırmacılar, el-Mâtürîdî'nin ictihâdla nesh yöntemini, soyut olarak ele almak yerine, yöntemin dayandığı tek örnek olmasının verdiği

⁷⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15/125 (ve dipnot 7). Nitekim eserin diğer matbu nüshasında şerhten alınıp ilave edilen kısım bulunmamaktadır; bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî (Te'vilâtü Ehl-i's-Sunne)*, thk. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2005), 9/623-624.

⁷⁵ Mesela bk. Kaşif Hamdi Okur, "Mâtürîdî'ye Nispet Edilen "İctihâdî Nesh" Kavramına Hanefî Geleneği Perspektifinden Bir Bakış", *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâtürîdî: Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı* (İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014), 543; Abdulkadir Karakuş, "İmâm Mâtürîdî'nin Nesh Anlayışı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2018), 104-108, 109; Fikret Gedikli, "İctihâd ile Nesh'in İmkânına Dair", *EKEV Akademi Dergisi* 84 (2020), 277-278, 282.

⁷⁶ Ayrıca bk. İbrahim Özdemir, "İmâm Mâtürîdî'de Ahkâmın Neshi Bağlamında Nass-İctihâd İlişkisi", *İmâm Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*, ed. Hatice K. Arpağuş vd. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 527-528; Akpınar, "Mâtürîdî'nin İctihâdî Nesh Kavramı Üzerine Türkiye'de Yapılmış Çalışmalar", 188-191.

⁷⁷ Mesela bk. Sönmez Kutlu, "Mâtürîdî Akılcılığı ve Bunun Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik -Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı-* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 561-562; Yüksel Macit, "İmâm Mâtürîdî'ye Göre Kur'an'dan Bir Hükümün İctihâd İle Neshi", *Hikmet Yurdu (İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Özel Sayısı)* 4 (2009), 133-135.

imkâna tutunarak ve Hz. Ömer'in te'lîf-i kulûbu düzenleyen normun uygulanmasına karşı çıkması olayının tarihsel bağlamına ilişkin benimsedikleri bir yorum üzerinden, artık normun kapsamına girecek, yani zekâtın ilgili kaleminden ödeme yapılabilecek kişilerin kalmamış olduğunu tespit etmekten ibaret saymaktadırlar.⁷⁸ Normun konusunu teşkil eden toplumsal ilişki biçiminin ortadan kalkmış olması, kuşkusuz ki normun uygulanmasını olgusal olarak imkânsız hâle düşürür. Ne var ki, Müslümanların gayr-i müslimlerden gelebilecek tehditler sebebiyle güvenlik sorunlarının kalmadığı varsayılsa bile, bir toplumsal ilişki biçimi olarak te'lîf-i kulûbün, hiç olmazsa bütün insanlar müslüman olmadıkları müddetçe, olgusal düzeyde mevcut olmaya devam edeceği açıktır. Hâlbuki ne el-Mâtürîdî ne genel olarak Hanefiler te'lîf-i kulûbu düzenleyen normun toplumsal bağlamı yeniden açığa çıkınca uygulanabilir olacağını, diğer bir deyişle, normun yeniden geçerlilik kazanacağını söylemektedirler. Kimileri de ictihâdla nesh tabirini, illeti ortadan kalktığına normun geçersiz hâle geleceğini öngören ilke kapsamında anlama eğilimine girmişlerdir.⁷⁹ Fakat söz konusu ilke klasik doktrinde itirazsız biçimde kabul edilmiş değildir. Hatta doktrin, zamanla, sevk edilirken gözetilen amaçları ortadan kalktığı hâde hukuk düzeni içinde geçerli sayılmaya devam eden normlar da delil gösterilerek, 'gerekçe/amaç (illet/illet-i gâiyye) norm konulurken gerekli olsa bile, geçerliliğin devamı bakımından ona ihtiyaç bulunmadığı'⁸⁰ ilkesini benimseme aşamasına evrilmiştir. Bu evrilme, şeriatın zarar görmesi endişesinden kaynaklanmaktadır. Şu hâde kimi araştırmacıların ictihâdla nesh tabirini, amacın ortadan kalkmış ya da amacın zıddı bir sonucun açığa çıkmış olmasını tespit etme biçiminde anlamaları, taşıdıkları endişeyle de çelişmektedir. Çünkü tabirin böyle yorumlanması, şeriatın biçimsel yapısına, bir 'delil' olmaksızın⁸¹ müdahaleye cevâz vermek anlamına gelmektedir.⁸² Benzer şekilde el-Mâtürîdî'nin, ictihâdla neshe ve metrûkiyet sebebiyle neshe ilişkin değerlendirmelerini sahâbe dönemindeki bazı uygulamaları açıklayan ve temellendiren bir argüman olarak zikrettiği ve ictihâdla nesh tabiriyle ileriye dönük ve problem çözücü bir yöntemi

⁷⁸ Mesela bk. Arslan Karaoğlan, "Mâtürîdî'ye Göre Nesih Problematigi", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2019), 104-105. el-Mâtürîdî'nin ictihâdla nesh görüşüne değinilmeksizin Hz. Ömer'in te'lîf-i kulûba ilişkin tutumunun belirtilen biçimde bir yorum için bk. Saffet Köse, "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 15-29.

⁷⁹ Mesela bk. Abdullah Kahraman, "İmâm Mâtürîdî'de İctihâdla Nesih ve Maslahatı Nassa Tercih Meselesi (Hırsızlık ve Yol Kesme Cezaları Örneğinde)", *İmâm Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*, ed. Hatice K. Arpağuş vd. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 558; Özdemir, "İmâm Mâtürîdî'de Ahkâmın Neshi Bağlamında Nass-İctihâd İlişkisi", 526, 532-543.

⁸⁰ Ebu'l-Yusr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Ma'rifetu'l-huceci's-şer'iyye*, thk. Abdulkâdir b. Yâsin b. Nâsir el-Hatib (Beirut: Muessesetu'r-Risâle Nâsirûn, 1420/2000), 194; Bâberti, *el-İnâye*, 2/260; İbnu'l-Humâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/260.

⁸¹ Nitekim İbnu'l-Humâm, amacı ortadan kalktığına normun da geçerliliğini yitirdiğine karar verebilmek için bu irtibatı gösteren bir delilin bulunması gerektiğini ifade etmektedir. Onun sözünden, norm ile normun amacı arasındaki irtibatın ictihâd yoluyla tespitini bir delil olarak görmediği anlaşılmaktadır; bk. İbnu'l-Humâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/260.

⁸² Kabul etmek gerekir ki, klasik usûl doktrini gerekçe (illet)-norm ve amaç (illet-i gâiyye)-norm ilişkisini, normun konu unsurunu kıyâs yoluyla genişletebilmek için kurmaktadır. Çünkü kıyâs işleminin dayandığı illetin munâsib bir vasıf olması, yani normun amacını gerçekleştirebilir nitelikte olması gerekmektedir. Hikmetle ta'lîli geçerli sayan azınlık görüş de dâhil, klasik usûl doktrini, ilişkiyi tersinden alarak, gerekçe ya da amaç ortadan kalktığına normun da geçersiz hâle düşeceği ilkesini, nassa dayalı normlar bakımından tasavvur dahi etmemektedir. Bu telakki tarzı, Irak hanefî usûl eğiliminin nassa bildirilen hükmün ta'lîle muhtaç olmadığı ve ta'lîle, ancak bir kıyâs işleminde fer'i hükmün kapsamına dâhil etmek için gerek duyulacağı yolundaki görüşünde en net hâliyle açığa çıkmaktadır. Hikmetle ta'lîl de, kıyâs işlemindeki asla ait hükmün başka meselelere aktarılması bağlamında tartışılmakta olup, amaç tespit edildikten sonra ona dayanarak aslın hükmünün geçersiz kılınabileceğine dair bir görüş savunulmamaktadır. Nitekim usûlcülerin çoğunluğu hikmetle ta'lîle, hikmet zâhir ve munzabit bir vasıf olmadığı ve bu sebeple normun biçimsel yapısının korunmasına imkân vermediği gerekçesiyle karşı çıkmaktadır; bk. Cassâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 4/139, 140-141; Gazâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, 2/615-617; Fahrüddin Muhammed b. Umer b. el-Huseyn er-Râzî, *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fıkh* (Beirut Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1408/1988), 2/327-344, 2/388-393; Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, 3/203-205, 337; Sadruşşerîa, *et-Tavdîh fi halli ğavâmidî't-Tenkîh*, 2/154-155; İbn Emîrî'l-Hâcc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 3/160. Hikmetle ta'lîl hakkında ayrıca bk. İbrahim Özdemir, "Usûlcülerde Hikmetle Ta'lîl", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/3 (2018), 753-775.

kastetmediği yolundaki tespit⁸³ de kendi içinde tutarlı görünmemektedir. Kabul etmek gerekir ki, sözü edilen tespit, nasslara dayalı normların geçerlilik koşulları hakkında sahâbenin hakkı olan bir değerlendirme/yorum tarzının ve uygulanması onlara meşru olan bir 'normu geçersiz kılma yönteminin' başka nesillerin yetkisinde olmadığını söylemek anlamına gelmektedir. Yine bu tespit, ilgili âyetin delâletine dayandırdığı hâlde, el-Mâturîdî'nin, söz konusu yöntemi, yalnızca sahâbe dönemindeki bir uygulamaya özel ve onunla sınırlı olarak çıkarsadığını iddia etmek demektir. Aksine, el-Mâturîdî'nin benimsediği üslup, tafsilî bir delilden genel bir usûl kuralı çıkarsadığını kuşkuya yer vermeyecek biçimde desteklemektedir. Yapılan yorum, el-Mâturîdî adına aşırı apolojik ve ilgili tabiri anlamsızlaştırıcı bir nitelik taşımakta; aslında, tersinden, günümüzdeki modernist eğilimin, ictihâdla nesh tabirine, klasik usûlün temel ilkeleri ile çatıştığı hâlde, kendi amacı doğrultusunda aşırı bir işlev yüklemesine benzer bir tutumu ima etmektedir. İctihâdla neshin cevâzına ilişkin görüşün usûlün klasik doktrini karşısında savunulamaz oluşu ve modern dönemde kimi araştırmacılarca yeni bir inşâa tâbi tutulmuş olması, ki bu araştırmacıların büyük çoğunluğunun İslâm hukuk biliminin ne genel teorisi ne de dogmatikliği alanında uzmanlıkları bulunmaktadır, el-Mâturîdî'nin görüşünü açıklarken başvurduğu açık ifadeleri onun kastetmediği biçimde yorumlamaya yol açmamalıdır.

Sonuç

İslâm hukukunun klasik teorisi şer'îlik ilkesi üzerine kurulmuştur. Bu, hukuk normlarının geçerliliği bakımından esas alınacak ölçütü de belirlemektedir. İslâm hukuk bilminde normların geçerliliğine ilişkin değerlendirmenin aksiyolojik ya da maddî değil, biçimsel nitelikli olmasından ötürü, bir normun âdil ya da etkili olması, onu geçerli saymak için yeterli görülmemektedir. Geçerlilik, İslâm hukuk bilminde de Batı hukuk düşüncesindeki pozitivist eğilimin savunduğu teoriye benzer tarzda, bir yetki ve usûl sorunu olarak kavranmaktadır. Hukuk normlarına dönük geçersizlik değerlendirmesi de aynı ilkeye tâbi olmakla birlikte, klasik doktrinindeki azınlık bir görüş, İslâm hukuk düzeninin bir bütün olarak etkililiğini yitirmesini, tek tek normlar bakımından da geçersizlik sebebi saymaktadır. Azınlık görüşün, bir normun geçerliliğini devam ettirmesini hukuk düzeninin bir bütün olarak etkililiği koşuluna bağlayan pozitivist teoriyle mukayese edilebilir nitelikte olduğu belirtilmelidir.

İslâm hukuk biliminin klasik doktrininde bir normun geçersizliğini belirlemede etkililiği ölçü alan görüş ise, daha önce dile getirilmiş olmakla birlikte, tespit edebildiğimiz kadarıyla, ilk defa el-Mâturîdî tarafından bir teori olarak kurgulanmıştır. el-Mâturîdî, bir normun metrûkiyet (terk) sebebiyle geçersiz hâle geleceğini kabul etmektedir. O, normun geçersizliği kavramını, İslâm hukuk biliminin klasik doktrininde normların geçersizliğini belirtmek üzere başvurulan nesh terimi ile ifade etmektedir. Neshin çeşitli gerçekleşme biçimleri olduğundan söz eden el-Mâturîdî'nin, bir normun metrûk hâle düşmesinden ötürü geçersiz (mensûh) sayılmasına da aynı tasnif içinde yer verdiği anlaşılmaktadır.

el-Mâturîdî'nin teorisinde normların geçerliliklerini yitirmelerine yol açan bir sebep olarak metrûkiyet, mutlak olmayıp, belli koşullara bağlanmıştır. Onun açıklamalarından, metrûkiyet sebebiyle geçersizliğe karar verebilmek için, a. normun geçersiz (mensûh) kılındığına dair Kitâb ve Sünnet'te bir beyânın bulunmamasını, b. normla sevk edilme amacı arasındaki ilişkinin akıl yoluyla kavranabilir (ma'kûl) nitelikte olmasını, c. insanların norma uymayı ya da onu uygulamayı

⁸³ Okur, "Mâturîdî'ye Nispet Edilen "İctihâdî Nesh" Kavramına Hanefî Geleneği Perspektifinden Bir Bakış", 544. Ayrıca bk. Kahraman, "İlmâm Mâturîdî'de İctihâdla Nesh ve Maslahatı Nassa Tercih Meselesi (Hırsızlık ve Yol Kesme Cezaları Örneğinde)", 552-553, 558.

(amel) terk etme hususunda ittifak (icmâ) etmiş olmalarını, d. normun toplumsal ilişki bağlamı sınırlı bir konuyu düzenliyor (hukm urf: belli bir toplumsal uygulamaya ilişkin) olmasını ve e. normun sevk edilme amacının zamanla ortadan kalkmış olmasını bir arada bulunması gereken koşullar olarak aradığı anlaşılmaktadır.

el-Mâturîdî'de metrûkiyet, normun etkililiğini yitirmesi anlamındadır. Normun etkililiğini yitirmesi, toplumda artık o norma uyma gereğinin duyulmaması ya da norma ilişkin uygulamanın tamamen terk edilmesi demektir. el-Mâturîdî, normun uygulanmasına dönük terk eylemini 'insanlar'a nispet etmekte ve insanların terk hususunda görüş birliği (icmâ) içinde olmalarını bir koşul olarak ileri sürmektedir. 'İnsanların görüş birliği' ile İslâm hukuk biliminin klasik doktrininde yerleşik icmâ yönteminden farklı bir uzlaşmanın kastedildiği anlaşılmaktadır. Zira insanların normu uygulamayı toplum hâlinde ve bir bütün olarak terk etmeleri, iradî değil, olgusaldır. Diğer bir deyişle, normun öngörülen koşullar gerçekleştiğinde metrûkiyet sebebiyle geçersiz sayılması, olgusal olanı ölçüt almak demektir ki, o da etkililik kavramıyla örtüşmektedir. Bu itibarla el-Mâturîdî'nin metrûkiyet görüşü, normun geçerliliğini yitirmemesi için minimum etkililiğini koşul olarak arayan pozitivist teori ile karşılaştırılabilir görünmektedir.

el-Mâturîdî'nin metrûkiyet sebebiyle nesh ve ictihâdla nesh tabirlerini, neshin farklı gerçekleşme biçimlerini belirtmek amacıyla kullandığı sonucuna ulaşılmıştır. Metrûkiyet sebebiyle nesh, açıkladığımız üzere, geçersizliğin normun etkililiğini yitirmesine bağlı bir gerçekleşme biçimidir. Metrûkiyet hâlinde norm, toplumsal ilişki bağlamı ortadan kalktığı için, artık fiilen hiçbir somut olaya tatbik edilmemektedir. İctihâdla nesh ise, normun geçersizliğine, ilgili normun toplumsal ilişki bağlamı olgusal olarak mevcut olduğu ve uygulanmasına fiilen imkân bulunduğu hâlde, sevk edilme amacının ortadan kalkmış olması gözetilerek, iradî bir tercihle karar verme anlamındadır.

el-Mâturîdî'nin metrûkiyet sebebiyle geçersizlik kavramını nesh terimiyle karşılaması, kanımızca, ilgili normun bir daha geçerlilik kazanamayacağına dair bir ima barındırmaktadır. Esasen metrûkiyet sebebiyle geçersizliğe, gerekçesi aklen kavranabilir her bir normun değil, yalnızca toplumsal ilişki bağlamı sınırlı olayları konu edinen normların düşebileceği koşulu da yaptığımız tespiti desteklemektedir.

Kaynakça

- Abdulazîz el-Buhârî, Alâuddîn b. Ahmed. *Keşfu'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1414/1994.
- Acar, Abdullah. "İslam ve Batı Medeniyetinin Hak, Emanet ve Adalet Anlayışları". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 277-312.
- Akpınar, Muhammet Raşit. "Mâtürîdî'nin İctihâdî Nesih Kavramı Üzerine Türkiye'de Yapılmış Çalışmalar". *Мотуридийлик таълимоти ва ҳозирги замон (The Maturidiyya Teaching and The Present)*. 187-192. Tashkent: "Ўзбекистон халқаро ислом академияси" нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2021.
- Alper, Hülya. *İmâm Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Âmidî, Seyfuddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Ebî Alî b. Muhammed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. 10 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1400-1401/1980-1981.
- Bâbertî, Ekmeluddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed. *el-İnâye (İbnu'l-Humâm'ın Fethu'l-kadîr'i ve Sa'dî Çelebî'nin haşiyesi ile birlikte)*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Burhânuşşerîa el-Buhârî, Mahmûd b. Ahmed. *el-Muhîtu'l-Burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'mânî*. thk. A. S. el-Cundî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004.
- Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. M. S. Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî ve Muessesetu't-Târîhi'l-Arabî, 1412/1992.
- Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fusûl fî'l-usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1414/1994.
- Debûsî, Ebu Zeyd Ubeydullâh b. Umer b. İshâ. *Te'sîsu'n-nazar (el-Kerhî'nin Usûl'ü ile birlikte)*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1426-1427/2006.
- Desûkî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Arafe. *Hâşiyetu'd-Desûkî ale's-Şerhi'l-kebir (eş-Şerhu'l-kebir ve Muhammed Uleyş'in Takrîrâtı ile birlikte)*. 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- Ebû Alî el-Fârisî, el-Hasen b. Abdilğaffâr. *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*. thk. Bedruddîn Kahvecî ve Beşîr Cuveycâtî. 6+1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1404/1984.
- Ebû Dâvûd Suleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi. *es-Sunen*. thk. Şuayb Arnaût ve M. Kâmil Karabelelî. 7 Cilt. Dimâşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Ebû Ubeyd el-Kâsim b. Sellâm. *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'ânî'l-Azîz ve mâ fih mine'l-farâid ve's-sunen*. thk. Muhammed b. Sâlih el-Mudeyfir. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1418/1997.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, el-Kâdî Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn. *el-Udde fî usûli'l-fikh*. thk. M. A. Ahmed 'Ata. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Ebu'l-Huseyn el-Basrî, Muhammed b. Alî b. et-Tayyib. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Ebu'l-Yusr el-Pezdevî, Muhammed b. Muhammed. *Ma'rifetu'l-huceci's-şer'iyye*. thk. Abdulkâdir b. Yâsîn b. Nâsır el-Hatîb. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle Nâşirûn, 1420/2000.
- Ensârî, Abdulâlî Muhammed b. Nizâmiddîn. *Fevâtihu'r-rahâmût bi şerhi Musellemi's-subût*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Gedikli, Fikret. "İctihad ile Nesh'in İmkânına Dair". *EKEV Akademi Dergisi* 84 (2020), 263-290.
- Gözler, Kemal. *Hukukun Genel Teorisine Giriş: Hukuk Normlarının Geçerliliği ve Yorumu Sorunu*. Bursa: Ekin Yayınevi, 2023.
- Ğazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. A. Zekî Hammâd. 2 Cilt. Kahire/Riyad: Sidratu'l-Muntehâ ve Dâru'l-Mimân, ts.
- Hafızoğulları, Zeki. *Ceza Normu: Normatif Bir Yapı Olarak Ceza Hukuku Düzeni*. Ankara: US-A Yayıncılık, 1996.
- Hamîdullâh, Muhammed. *Mecmû'atu'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râside*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1407/1987.
- Hart, H. L. A. *The Concept of Law*. Oxford: Oxford University Press, 1994.

- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Nesru'l-arf fi binâi ba'di'l-ahkâm ale'l-urf (Mecmûatu rasâili İbn Âbidîn içinde)*. 2 Cilt. 2/114-147. İstanbul: Der Saâde, 1907.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddu'l-muhtâr ale'd-Durri'l-muhtâr*. 5 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1307/1889.
- İbn Emîri'l-Hâcc, Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- İbn Ferhûn, Burhânuddîn Ebu'l-Vefâ İbrâhîm b. Şemsiddîn Ebî Abdillâh Muhammed. *Tebşîratu'l-hukkâm fî usûli'l-akdiye ve menâhici'l-ahkâm*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Muhallâ bi'l-âsâr (el-İsâl fi'l-Muhallâ bi'l-Âsâr (11-12) ile birlikte)*. thk. A. Suleymân el-Bendârî. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424-1425/2003.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dimaşkî. *et-Turuku'l-hukmiyye fi's-siyâseti's-ser'iyye*. Kahire: el-Muessesetu'l-Arabiyye li't-Tibâ'a ve'n-Nesr, 1380/1961.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dimaşkî. *İ'lâmu'l-muvakkîin an Rabbi'l-âlemîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1993.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed el-Makdisî. *el-Muğni alâ Muhtasari'l-Hirakî (eş-Şerhu'l-kebîr ile birlikte)*. 12+2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1997.
- İbnu'l-Bezzâz el-Kerderî, Muhammed b. Muhammed b. Şihâb. *el-Câmiu'l-vecîz (el-Fetâva'l-Bezzâziyye) (el-Fetâva'l-Hindiyeye'nin 4.-6. ciltlerinin hâmişinde)*. 3 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1411/1991.
- İbnu'l-Humâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid. *Fethu'l-kadîr (Kâdîzâde'nin Netâicu'l-efkâr fî keşfi'r-umûz ve'l-esrâr adlı tekmilesi, el-Bâbertî'nin el-Înâye'si ve Sa'dî Çelebî'nin Hâşiye'si ile birlikte)*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnu'l-Munzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm. *el-Evsat mine's-sunen ve'l-icmâ' ve'l-ihtilâf*. thk. Yâsir b. Kemâl vd. 15 Cilt. Feyyûm: Dâru'l-Felâh, 1431/2010.
- Kahraman, Abdullah. "İmâm Mâtürîdî'de İctihâdla Nesih ve Maslahatı Nassa Tercih Meselesi (Hırsızlık ve Yol Kesme Cezaları Örneğinde)". *İmâm Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. ed. Hatice K. Arpaguş vd. 549-559. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.
- Karâfî, Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs. *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ ani'l-ahkâm ve tasarrufâtî'l-kâdî ve'l-îmâm*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1995.
- Karâfî, Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs. *Nefâisu'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl*. thk. A. Ahmed Abdulmevcûd-A. Muhammed Muavvad. 9 Cilt. Mekke/Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1416/1995.
- Karakuş, Abdulkadir. "İmâm Mâtürîdî'nin Nesh Anlayışı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2018), 83-113. <https://doi.org/10.17120/omuifd.459182>
- Karaoğlan, Arslan. "Mâtürîdî'ye Göre Nesih Problematigi". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2019), 73-111. <https://doi.org/10.35209/ksuifd.616976>
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Kelsen, Hans. "The Pure Theory of Law and Analytical Jurisprudence". *What is Justice? Justice, Law, and Politics in The Mirror of Science (Collected Essays)*. 266-287. New Jersey: The Lawbook Exchange Ltd. Union, 2000.
- Kelsen, Hans. "Why Should The Law Be Obeyed?". *What is Justice? Justice, Law, and Politics in The Mirror of Science (Collected Essays)*. 257-265. New Jersey: The Lawbook Exchange Ltd. Union, 2000.
- Kelsen, Hans. *General Theory of Law and State*. Cambridge: Harvard University Press, 1949.
- Kelsen, Hans. *Pure Theory of Law*. çev. Max Knight. New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd. Union, 2005.
- Köse, Saffet. "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 13-50.
- Kurlânî, Celâluddîn Hârezmî. *el-Kifâye ale'l-Hidâye (el-Bâbertî'nin el-Înâye'si, Sa'dî Çelebî'nin Hâşiye'si, İbnu'l-Humâm'ın Fethu'l-kadîr'i ve Kâdîzâde'nin Netâicu'l-efkâr'ı ile birlikte)*. 9 Cilt. Mısır: el-Matbaatu'l-Meymeniyye, 1319.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî vd. 24 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle Nâşirûn, 1434/2013.

- Kutlu, Sönmez. "Mâtürîdî Akılcılığı ve Bunun Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı". *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdilik -Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı-*. 549-575. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Lâmişî, Ebu's-Senâ Mahmûd b. Zeyd. *Kitâbun fi usûli'l-fikh*. thk. Abdulmecid Türki. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995.
- Macit, Yüksel. "İmâm Matürîdî'ye Göre Kur'an'dan Bir Hükmün İctihat İle Neshi". *Hikmet Yurdu (İmâm Matürîdî ve Matürîdilik Özel Sayısı)* 4 (2009), 127-135.
- Ezdî, Ma'mer b. Râşid. *el-Câmi'* (*Abdurazzâk'ın el-Musannef'inin 10. ve 11. ciltlerinde*). thk. Habîburrahmân el-A'zamî. Gujart: el-Meclisu'l-İlmî, 1403/1983.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkandî. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu vd. 17+1 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mizân, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkandî. *Tefsîru'l-Mâtürîdî (Te'vilâtü Ehl-i's-Sunne)*. thk. *Mecdî Bâslûm*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. A. M. Muavvad-A. A. Abdulmevcûd. 18 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Mukâtil b. Suleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*. thk. A. M. Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Muessesetu't-Târîhi'l-Arabî, 1423/2002.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil. *Maâni'l-Kur'ân*. thk. M. Ali es-Sâbûnî. 6 Cilt. Mekke: Câmiatu Ummi'l-Kurâ, 1408-1410/1988-1989.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil. *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi Kitâbillâhi azze ve celle ve'htilâfi'l-ulemâi fi zâlik*. thk. Suleymân b. İbrâhîm b. Abdillâh el-Lâhim. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1430/2009.
- Okur, Kaşif Hamdi. "Mâtürîdî'ye Nispet Edilen 'İctihadi Nesh' Kavramına Hanefî Geleneği Perspektifinden Bir Bakış". *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâtürîdî: Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*. 541-546. İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014.
- Oral, Osman. "Mâtürîdî'de Akıl ve Yaratılış Hikmeti". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2015), 139-158.
- Özdemir, İbrahim. "İmâm Mâtürîdî'de Ahkâmın Neshi Bağlamında Nass-İctihâd İlişkisi". *İmâm Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*. ed. Hatice K. Arpağuş vd. 525-547. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.
- Özdemir, İbrahim. "Usûlcülerde Hikmetle Ta'lîl". *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/3 (2018), 753-775.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Umer b. el-Huseyn. *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fikh*. 2 Cilt. Beyrut Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.
- Remlî, Şemsuddîn Muhammed b. Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Hamze b. Şihâbiddîn. *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc (eş-Sebrâmellisî ve el-Mağribî er-Reşidî'nin hâşiyeleri ile)*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî ve Muessesetu't-Târîhi'l-Arabî, 1413/1992.
- Rûyânî, Ebu'l-Mehâsin Fahrulislâm Abdulvâhid b. İsmâil b. Ahmed. *Bahru'l-mezheb*. thk. T. Fethî es-Seyyid. 24 Cilt. Beyrut Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Sadrüşşerîa Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Mahmûd. *et-Tavdîh fi halli ğavâmidî't-Tenkîh (et-Telvîh ile birlikte)*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1430/2009.
- Sahnûn b. Saîd et-Tenûhî. *el-Mudevvene*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Semerkandî, Alâuddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed. *Mizânu'l-usûl fi netâici'l-ukûl (el-Muhtasar)*. thk. Muhammed Zekî Abdalberr. Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs, 1418/1997.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1409/1989.
- Sîgnâkî, Husâmuiddîn Huseyn b. Ali b. Haccâc el-Buhârî. *el-Kâfî şerhu'l-Pezdevî*. thk. F. Seyyid Muhammed Kânit. 5 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1422/2001.
- Solmaz, Bünyamin. "Dine Sosyolojik Bakış Açılarındaki Gelişmeler". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2011), 29-54.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Umm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1403/1983.

- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdih, 1357/1938.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. A. et-Turkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Tarâblusî, Alâuddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Halîl (ö. 844/1440). *Muînu'l-hukkâm fimâ yetereddedu beyne'l-hasmeyn mine'l-ahkâm (İbnu's-Şihne'nin Lisânu'l-hukkâm'ı ile birlikte)*. Mısır: Matbaatu'l-Meymene, 1310.
- Tûfî, Necmuddîn Ebu'r-Rebî' Suleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd. *el-Hadisü's-sânî ve's-selâsûn (Mustafâ Zeyd'in el-Maslahâ fi't-teşrîi'l-İslâmî ve Necmuddîn et-Tufî başlıklı eseri ile birlikte)*. thk. Mustafâ Zeyd. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1374/1954.
- Tûfî, Necmuddîn Ebu'r-Rebî' Suleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd. *Şerhu muhtasari'r-Ravda*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Turkî. 3 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1419/1998.
- Türçan, Selim. *Neshin Problematik Tarihi*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Türçan, Talip. *İslâm Hukuk Biliminde Hukuk Normu: Kavramsal Analiz ve Geçerlilik Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Türçan, Talip. *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Türçan, Talip. "Sünnî Şer'îlik Teorisinin Kurucusu Olarak İmâm Eş-Şâfiî". *Uluslararası İmam Şâfiî Sempozyumu*. 713-725. İstanbul: Kent Işıkları Yayınları, 2012.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed. *Esbâbu nuzûli'l-Kur'ân*. thk. K. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1991.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Maâni'l-Kur'ân ve i'râbu*. thk. A. Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zencânî, Ebu'l-Menâkıb Şihâbuddîn Mahmûd b. Ahmed. *Tahrîcu'l-furû' ale'l-usûl*. thk. M. Edîb Sâlih. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1407/1987.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fikh*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.